

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De Reformatie in Voorne en Putten

INLEIDING

De Zuid-Hollandse eilanden hebben de reputatie calvinistisch te zijn, een reputatie die niet vandaag of gisteren is, want in het tweede deel van hun *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* schrijven Ypey en Dermout dat er in en na het jaar 1572 ‘gansche oorden waren (...) waar zeer vele, soms meest al de inwoners hervormden waren’ en zij vervolgen dan:

‘Onder dezelve muntte bijzonder uit het land *Voorn* en *Putten*. Aldaar werd de vrijheid der nederlanders herboren, de vrijheid ook van godsdienst. Maar nergens in het zuidelijk deel van Holland heeft men spoediger van dat geluk het ware genot gehad, dan daar.’³⁴⁵

De vraag of de bewering, dat ‘vele, soms meest al de inwoners hervormden waren’, juist is laten we voorlopig nog maar in het midden, het is wel waar dat in de eerste helft van de 17^e eeuw de Zuid-Hollandse eilanden ‘praktisch volledig voor de Katholieke Kerk verloren waren.’³⁴⁶ Rogier doelt *feitelijk* op hetzelfde maar bekijkt het uiteraard door een wat anders gekleurde bril dan die waardoor Ypey en Dermout keken: Brielle maakt met het lage percentage katholieken (in 1839) een ‘teleurstellende indruk’ en Voorne en Putten vertonen voor hem ‘het beeld van een zeer geslaagde protestantisering’, een streek waar na 1570 de protestantisering 90 jaar lang ‘vrij spel’ had en de missie ‘tragisch laat’ op gang kwam.³⁴⁷ In dit hoofdstuk willen we het verloop van de Reformatie in deze regio schetsen op basis van wat uit de literatuur en enkele bronnen bij elkaar kan worden gesprokkeld. Het zal dus zeker geen compleet beeld opleveren: er ligt hier nog een heel onderzoeksterrein braak. De door Rogier geslaakte verzuchting, dat de kerkelijke geschiedenis van Brielle en omstreken nog geschreven moet worden, heeft nog nauwelijks aan geldigheid ingeboet.³⁴⁸

HET RIJKE ROOMSE LEVEN

Alvorens het oog te richten op de Reformatie en de aanloop daartoe maken we een korte rondgang langs de katholieke kerkelijke instellingen in Voorne en Putten. Die waren er vele en een aantal daarvan waren ook niet de minste instellingen.

Kerkelijk vielen Voorne en Putten onder het aartsdiakonaat van de Utrechtse Domproost. Beide heerlijkheden vormden binnen dit aartsdiakonaat weer twee afzonderlijke dekenaten, die op hun beurt waren verdeeld in parochies.³⁴⁹ Een parochie was een territoriale eenheid waarvan de geestelijke leiding, bestaande uit prediking, pastoraat en de bediening van de sacramenten, was opgedragen aan een pastoor.³⁵⁰ De oorspronkelijke hoofdkerk van het dekenaat Voorne was de kerk te Ouddorp op Westvoorne, de oudste parochie binnen het dekenaat. In het dekenaat Putten zal de parochie Putten de oudste zijn geweest; later werd de Geervlietse kerk het kerkelijk centrum van het dekenaat. Na de kerkelijke herindeling in 1559 kwamen Voorne en Putten onder het bisdom Haarlem, maar feitelijk bleef op het niveau van de parochies veel, zo niet alles bij het oude.³⁵¹

³⁴⁵ Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* II, 6-7.

³⁴⁶ De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 187-188.

³⁴⁷ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 788.

³⁴⁸ *Ibidem*.

³⁴⁹ Klok, *Voorne en Putten*, 108-110; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 13-15, Don, *Voorne en Putten*, 125.

³⁵⁰ Uitgebreid over het begrip parochie: Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 311-327, Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 43-82.

³⁵¹ Hoewel de pauselijke bullen van 11 maart 1561 betreffende de indeling van de bisdommen Middelburg en Haarlem elkaar tegenspreken. De ene bul deelt de plaatsen op wat nu Goeree-Overflakkee is in bij Middelburg, de andere bij Haarlem, Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen*, 84-85 en 88-89.

In hun artikel over 'Brielle in Hervormingstijd' schrijven Troost en Woltjer dat de stad Brielle rijk voorzien was van kerken.³⁵² Kerkelijk was de stad gedeeld in twee parochies: Brielle en Maerlant. In het Brielse deel stond de Grote Kerk, gewijd aan de heilige Catharina van Alexandrië, een grote collegiale kerk met een kapittel van 12 kanunniken.³⁵³ Het kerkgebouw is bepaald illustratief voor de nimmer gerealiseerde ambities van de Briellenaren in de 15^e eeuw. Het economische verval van de stad bracht geldgebrek met zich mee, waardoor uiteindelijk alleen het schip met de zijbeuken gereed kwam, maar hoewel de kerk nooit werd voltooid spreekt het bouwwerk nog steeds tot de verbeelding door de enorme proporties.³⁵⁴ Voorts kende Brielle een zusterhuis van Sint-Catharina, het convent van Brigitten, het Clarissenklooster plus nog een tweetal kloosters voor de Cellebroeders en Cellezusters. In 1552 was door toedoen van Angelus Merula (Engel Willemsz. de Merle) een weeshuis tot stand gekomen. In de parochie Maerlant stond een aan Sint Pieter gewijde eenvoudige parochiekerk. Andere instellingen waren het Noordeindse gasthuis voor mannen, een begijnhof en een hofje voor oude vrouwen.

Niet ver ten oosten van de stad lag de parochie Nieuwland met een eigen kerk. Vlak ten zuiden van de stad was Rugges gelegen, waar zich naast de parochiekerk het St. Andrieszusterhuis voor reguliere kanonikessen (in 1574 werden nog 9 conventualen gealimenteerd³⁵⁵) en het Augustijnerklooster voor reguliere kanunniken bevonden. Laatstgenoemd klooster, dat in 1534 werd bevolkt door 16 kanunniken en 20 lekebroeders,³⁵⁶ had ook uitgebreide bezittingen op het tegenwoordige Overflakkee en moet wel één van de rijkste kloosters van Holland zijn geweest.³⁵⁷ Tenslotte stond in Rugges ook het leprozenhuis met een eigen aan St. Joris gewijde kapel. Al deze religieuze instellingen waren geconcentreerd binnen een oppervlakte van slechts enkele vierkante kilometers.

In het enigszins ten noordwesten van Brielle gelegen Oostvoorne stond een aan St. Lambertus gewijde parochiekerk voor de dorpsgemeenschap, terwijl aan de Sint-Pancraskapel van het hof van de heren van Voorne een kapittel van zes kanunniken was verbonden.³⁵⁸

Het derde in de omgeving gevestigde kapittel was dat te Abbenbroek, oorspronkelijk bestaande uit acht kanunniken, in 1483 ingesteld door de heer van Abbenbroek. Rond 1570 waren er nog maar vijf kanunniken over.³⁵⁹

Tenslotte was er in de ruwaardij van Putten te Geervliet nog een kapittel. Het was in 1307 in het leven geroepen door Nicolaas van Putten en Aleida van Strijen ten bate van hun zielenheil en dat van hun voorouders. Het was samengesteld uit een deken en negen kanunniken, verbonden aan de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Geervliet. Later wordt het kapittel uitgebreid tot 15 kanunniken (inclusief de deken).³⁶⁰ Het blijft in Geervliet gevestigd tot 1570, in welk jaar het kapittel naar de bisschopszetel Haarlem wordt overgeplaatst.

De overige plaatsen in Voorne en Putten waren voorzien van parochiekerken, waarvan er verscheidene van meerdere altaren waren voorzien. Op deze altaren konden vicarieën zijn gevestigd, door particulieren

³⁵² Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 318. Over de heiligenverering in Brielle: Bas, *Solus Deus adorandus*, 64-68.

³⁵³ Oorspronkelijk was dit kapittel in Munsterkerk (= Dussen) gevestigd maar in 1316 door Gerard van Voorne naar Den Briel overgebracht.

³⁵⁴ Indien voltooid zou er een kerk zijn gebouwd die ongeveer zo groot was geweest als de Utrechtse Dom of de St. Jan in 's Hertogenbosch. Het schip overtreft qua breedte alle middeleeuwse kerken in Nederland, H. Janse, 'De Sint-Catharijnekkerk te Den Briel', 107-108, met veel meer bouwhistorische gegevens. Uitgebreid ook Don, *Voorne en Putten*, 169-197.

³⁵⁵ De Jager, 'Bijdrage geschiedenis St. Andries', 134.

³⁵⁶ In 1572 waren het er zeker minder: Van der Gouw, *De Regulieren van Rugges*, 66. Na 1574 wordt nog van 13 gealimenteerde conventualen melding gemaakt, De Jager, 'Bijdrage geschiedenis klooster Rugges', 15.

³⁵⁷ Van der Gouw, *De Regulieren van Rugges*, 50.

³⁵⁸ NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, fol. 100-101.

³⁵⁹ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 344, 346.

³⁶⁰ Meer bijzonderheden over dit kapittel: Vogelaar, 'Enkele hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van Geervliet', 79-82.

in het leven geroepen stichtingen met een vermogen waarvan de opbrengst bestemd was voor het lezen van zielmissen op bepaalde dagen (vaak de sterfdatum van de stichter) ten bate van de stichter en/of zijn voorouders of nakomelingen. De vicaris was de priester wiens taak het was deze missen te lezen; deze hoefde dus niet dezelfde te zijn als de pastoor die met de zielzorg ter plaatse was belast. Veelal liet een vicaris het lezen van de mis weer over aan een vervanger, soms de dorpspastoor die zo'n bijverdienste wel kon gebruiken.³⁶¹ 'Niet-residerende benificianten', geestelijken die tegen betaling van een uiteraard bescheiden beloning hun verplichtingen uitbesteedden, waren trouwens een algemeen verschijnsel. De kanunniken van de kapittels lieten zich zelfs vaak helemaal niet vervangen. We zagen hiervoor al dat van de acht kanunniken in Abbenbroek er in 1571 maar vijf resideerden. Het Geervlietse kapittel biedt dezelfde aanblik. 'Wie dus denkt, dat die kanunniken met Franse namen allemaal in het koor van de kerk van Geervliet hebben staan zingen, vergist zich.'³⁶²

De volgende tabel geeft aan de hand van een overzicht van de verschillende parochiekerken en de aantallen altaren en vicarieën een indruk van het 'rijke roomse leven' in de voorreformatoische tijd.³⁶³

Tabel 7. Parochies in de heerlijkheden Voorne en Putten

PAROCHIE	AANTAL ALTAREN	AANTAL VICARIEËN	NOTEN
Brielle - St-Catharijnekerk	37	40	364
Brielle - Maerlant, St-Pieter	8	3	365
Abbenbroek - St-Aegidiuskerk	8	7	366
Dirksland - St-Johannes de Doper/St-Laurentius	4	3	367
Goedereede - St-Elizabeth	14	1	368
Heenvliet - St-Jacobus Apostel/St-Martinus	7		
Herkingen - St-Cornelius	1		
Melissant - Parochiekerk	1		
Nieuwenhoorn - Parochiekerk	1	1	
Nieuw-Helvoet - St-Cornelius	1		
Nieuwland - St-Olaf	1		
Nieuwe-Tonge - O.L.Vrouwe/St-Laurentius	2	1	
Oostvoorne - St-Lambertus	5	2	369
Ouddorp - St-Martinus	3 of 4	3	370
Oudenhorn - O.L.Vrouwe/St-Johannes de Doper	4		
Oude-Tonge (Grijsoord) - O.L. Vrouwe	4	2	
Rockanje - St-Johannes de Doper	2		
Roxenisse - Parochiekerk	1		371

³⁶¹ Van der Gouw, 'De kerk in het land van Putten', 63.

³⁶² Aldus Van der Gouw, 'ibidem', 66.

³⁶³ De cursief gedrukte cijfers zijn gebaseerd op de opgaven in: Griepink, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars*, 34-121. Daarbij is ervan uitgegaan dat in elke kerk tenminste een hoofdaltaar aanwezig was en eventueel een aantal 'nevenaltaren'. Geteld zijn derhalve een hoofdaltaar en de daarnaast door Griepink expliciet genoemde overige altaren. Aangezien Griepink zijn gegevens ontleende aan de rekeningen van het bisdom zullen er aan aantal gevallen in werkelijkheid meer zijn geweest en gaat het derhalve om minimumaantallen. De mede onder het dekanaat Putten vallende parochies van Pernis en Poortugaal zijn hier niet genoemd. Voor een opsomming van de parochies zie ook: Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 220-232.

³⁶⁴ Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, pag. 111.

³⁶⁵ Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* II, 738; Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:57.

³⁶⁶ Don, *Voorne en Putten*, 162; Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* I, 35.

³⁶⁷ Boers, *Beschrijving*, 152.

³⁶⁸ Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, fol. 140.

³⁶⁹ Volgens Klok, *Voorne en Putten*, 47 de 'oudste en waarschijnlijk de moederkerk van alle parochiekerken in de heerlijkheid van Voorne gesticht'.

³⁷⁰ Opgave van Terling in zijn *Cronijck*: NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, pag. 139-140.

³⁷¹ In 1557 buitengedijkt en nooit herbouwd, Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 223.

PAROCHIE	AANTAL ALTAREN	AANTAL VICARIEËN	NOTEN
Rugge – O.L.Vrouwe/St-Nicolaaskerk	1		
Somerlant – Parochiekerk	1		372
Sommelsdijk – O.L.Vrouwe	4	2	373
Zwartewaal – St-Maartenskerk	1	2	374
Biert – Parochiekerk	1		
Geervliet – O.L. Vrouwe	5	2	375
Goudswaard/Korendijk – St-Franciscus	1		376
Hekelingen – Parochiekerk	1		
Middelharnis - St-Michaelskerk	5		
Ooltgensplaat - St-Odulphuskerk	2	1	377
Putten – Parochiekerk	1		
Simonshaven – St-Michaelskerk	1		
Spijkenisse – Parochiekerk	2	1	
Zuidland – St-Bartholomeuskerk	4		

Al deze parochies hadden tenminste behoefte aan een pastoor voor de reguliere zielzorg en de vicarieën moesten eveneens worden bediend. Post en Rogier hebben zich gewaagd aan een schatting van het aantal geestelijken in het begin van de 16e eeuw in het bisdom Utrecht.³⁷⁸ Voor Holland en Zeeland komen zij op een aantal van ongeveer 1500 seculiere geestelijken, verdeeld over 380 parochies.³⁷⁹ Passen we dezelfde verhoudingen toe op de 34 parochies in Voorne en Putten dan komen we op een aantal van 130 à 140 seculiere geestelijken. Ongeveer een derde daarvan hield zich bezig met de zielzorg. Voor Voorne en Putten hebben we, als daar dezelfde verhoudingen hebben gegolden, dus te denken aan een aantal van rond de 45 zielzorgers. De overigen brachten, aldus Post, ‘de feitelijke overtaligheid’ met zich mee.³⁸⁰ Deze groep bestond uit benificanten, meestal vicarissen danwel altaristen of ‘niet-residerende’ benificanten. In al deze getallen zijn dus niet de reguliere geestelijken, die de kloosters bevolkten, begrepen.

Hoewel de kerk met al deze instellingen en met zoveel geestelijken een zwaar stempel op de samenleving drukte, valt niet of nauwelijks te peilen hoe het nu werkelijk met de geloofsbeleving van geestelijkheid en bevolking was gesteld. Een in 1571 door het bisdom uitgevoerde visitatie geeft een niet al te rooskleurig beeld.³⁸¹ In de verslagen daarvan komen 34 geestelijken ter sprake, waarvan er 11 als concubinariï bekend stonden. Post verklaart dat hij alleen op dit eiland een zo hoog percentage concubinariï heeft gevonden. Voorts waren er vijf aan de drank en ook in dat opzicht stond Voorne aan de leiding.³⁸² In het land van

³⁷² In 16^e eeuw verdronken, Joosting en Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak. De indeeling van het bisdom*, 223.

³⁷³ Combinatie van gegevens van Grijpink en Boers, *Beschrijving*, 247-248.

³⁷⁴ Don, *Voorne en Putten*, 232.

³⁷⁵ Don, *Voorne en Putten*, 199.

³⁷⁶ Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* IV, 740.

³⁷⁷ Boers, *Beschrijving*, 326.

³⁷⁸ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 36-48.

³⁷⁹ Voor het gehele bisdom komen zij op een schatting van 5200, *ibidem*, 39.

³⁸⁰ *Ibidem*, 47.

³⁸¹ De bevindingen omtrent Brielle en het land van Voorne in: Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, door Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme*, 363-364 als volgt samengevat: ‘In Den Briel en omgeving (...) waren de toestanden boven alle beschrijving bedorven.’ Het lijkt echter heel sterk op de situatie die in Friesland wordt aangetroffen: een kerk ‘met gehuwde priesters die veelal sterk door protestantse gedachten waren beïnvloed, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 102.

³⁸² Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 122 en 138, waaraan ook de samenvattende getallen zijn ontleend. Post houdt het percentage van de clerus in Nederland dat met een vrouw leefde op 25 (*ibidem*, 131). Waarom nu Voorne de kroon zou spannen is niet duidelijk; Post stelt het slechts vast en geeft geen verklaring. Bovendien is het nog maar de vraag of de situatie op Voorne nu werkelijk bijzonder was. Van der Kooi laat zien dat op het eiland Texel minimaal vijf priesters zich in de 60’er jaren niet aan het celibaat hielden, terwijl het aantal parochies op Texel veel minder was dan op Voorne, Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*,

Putten zat de helft van de tien ter sprake gebrachte dorpen zonder priester en in één van de vijf andere dorpen hield de pastoor zich niet aan de celibaatsplicht.³⁸³ Beschikbaarheid van geestelijken was niet zozeer het probleem, ook elders was er doorgaans geen gebrek aan geestelijken om de plaatsen te vervullen. De vacante parochies in Putten moeten vooral verklaard worden uit geldgebrek. Putten ging door de vele dijkdoorbraken en overstromingen diep gebukt onder zware dijklasten en om die te kunnen opbrengen moesten kerkelijke bezittingen worden verkocht. Volgens Van der Gouw verminderden de goederen van de dorpskerken ‘tussen 1530 en 1570 zodanig van omvang dat daardoor – en mede door de algemene verarming van de plattelandsbevolking – van enige zielzorg nauwelijks meer sprake is, als de kerkhervorming haar intrede doet op het eiland’.³⁸⁴ Sterk uitgedrukt: de katholieke clerus zou al voor de Opstand grotendeels van het eiland Putten kunnen zijn verdwenen.

Of en in hoeverre ook het niet in acht nemen van het celibaat samenhangt met sympathie voor protestantse ideeën is natuurlijk een andere vraag. Hoewel lang niet alle concubinarii protestant zijn geworden, was het toch gewoon, aldus Post, ‘dat de priesters, die op dit punt de voorschriften van de kerk niet vervulden, ook geneigd waren tot het nieuwe, dat het huwelijk van de predikanten toestond’.³⁸⁵

Tenslotte, hoe stond het met de kerkgangers? Het beeld, dat uit de visitatierapporten van 1571 oprijst, toont – hoewel het van plaats tot plaats verschilt – over het geheel genomen op zijn best een matige betrokkenheid.³⁸⁶ In de hoofdkerk van Brielle, de St.-Catharina, is het kerkbezoek beneden de maat maar in Brielle-Maerlant komen de parochianen ‘satis bene ad ecclesiam’. Het aantal communicanten in het nabijgelegen Rugge, waar de pastoor ‘apostata’ wordt genoemd, wordt geschat op 400 maar daarvan komen maar weinigen ter kerke en zelfs op de hoogtijdagen nog maar een minderheid. Toch: komt men op het sterfbed dan wordt toch wel om het sacrament der stervenden gevraagd.³⁸⁷ De parochianen van Oostvoorne komen zelden (‘luttel te kercken’) maar in Rockanje mag men dan toch weer niet klagen evenals in Nieuwenhoorn waar de mensen ‘plagen wel te kercken te comen’. Ook in Nieuw-Helvoet waar de pastoor, Henricus Bogardus), bekend stond als ‘apostata’ en concubinarius,³⁸⁸ komt de gemeente ‘wel te kercken’. Abbenbroek tenslotte had daarentegen dan weer wel te maken met een afnemende kerkgang. Er is geen duidelijk verband waar te nemen tussen de gezindheid van de geestelijkheid in een bepaalde plaats en de mate van kerkgang.

Het laat-middeleeuwse geestelijke leven werd, met alle wekelijkse hoogmissen, de plechtigheden en missen op de vele kerkelijke feestdagen, de talrijke vicarieën die ook weer de lezing van missen met zich meebrachten, de kloosters en kapittels, gekenmerkt door overladenheid. ‘Deze kon gemakkelijk leiden tot

247-249. In Friesland zouden ‘vrijwel alle’ priesters als gehuwden leven. Woltjer ziet trouwens in gehuwde priesters niet een teken van onzedelijkheid of verval maar ‘alleen een bewijs, hoe weinig invloed en gezag kerkelijke wetten hadden, als zij niet aansloten bij en gedragen werden door het normbesef van de bevolking, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 65-67.

³⁸³ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkevisitatiën*, 336-337. Volgens Post waren zoveel vacante parochies toch wel zeer uitzonderlijk: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 41. Zie voor een korte weergave van de bevindingen in Putten: Van der Gouw, ‘De kerk in het land van Putten tijdens de late middeleeuwen’, 59-81.

³⁸⁴ Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 84.

³⁸⁵ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 123.

³⁸⁶ De hierna genoemde feiten uit: Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkevisitatiën*, 258, 263, 268, 272, 282, 303, 310, 317, 321, 325, 326, 332 en 343.

³⁸⁷ ‘Quando tamen fuerunt infirmi, suo tempore petierunt sacramenta ecclesie’, *ibidem*, 303.

³⁸⁸ Bogardus is onder het bewind van Lumey in 1572 opgehangen.

een reactie (...) niet tegen die of die functie, maar tegen de kerkelijke eredienst als zodanig.³⁸⁹ Die reactie is ook gekomen en vraagt nu onze aandacht.³⁹⁰

DE REFORMATIE: BEGINFASE TOT CA. 1530

Want toen in het voorjaar van 1574 de eerste bijeenkomst van de classis Brielle plaats vond, was ook in het gebied van Voorne en Putten de geschiedenis van het protestantisme al zo'n halve eeuw aan de gang. 'The Reformation made its influence felt early in the chief towns of Holland', aldus Duke³⁹¹ en Brielle – ook al was het dan geen 'chief town' meer - maakt daarop geen uitzondering.

Het vroegste – althans voor zover bekende – incident in deze regio waaruit onvrede blijkt met de bestaande kerkelijke tradities vond plaats in Goedereede en dateert al uit de voor-reformatorische tijd. We zijn er min of meer bij toeval van op de hoogte, dankzij een in het archief van Goedereede bewaard gebleven 'vermaenbrief' die de pastoor van Goedereede, Adriaen Florisz. (de latere paus Adrianus VI) aan zijn Goereese parochie heeft geschreven.³⁹² In deze brief, geschreven in augustus 1496, is sprake van een 'Renger Gysensz., dewelck als (***) gedaen was van sijnen wijve, geckende met de godsdienst, openbaerlijck geseyt heeft, dat het singhen der zielen niet te stede en komt, maer is alleen hoovaerdy ende boevery van de papen (...)'. Uit het feit dat even verder wordt gezegd dat zij 'geraden hebben alleen misse te doen lesen' is af te leiden dat het niet gaat om opvattingen die als sacramentarisch bestempeld kunnen worden. Verder wordt nog gewag gemaakt van een 'Paulus die Hoeckmaker, die den priester (***) molesteren wil', hoewel Paulus daarvoor natuurlijk niet noodzakelijkerwijs een religieuze motivatie gehad hoeft te hebben.

Dit zijn dan nog maar geïsoleerde gevallen - voor zover we dat met de huidige kennis kunnen vaststellen – maar toch is het misschien nog niet helemaal toevallig dat juist in Goedereede Jan Joosten rond 1530 zijn priesterschap neerlegt. Hij heeft nog enige tijd in Middelburg doorgebracht, komt terecht in Amsterdam, wordt dopers prediker in de Zaanstreek en sterft reeds op 10 februari 1534 in Den Haag de marteldood.³⁹³ Voorts was er op West-Voorne (een nadere aanduiding ontbreekt, maar waarschijnlijk moeten we er hier Ouddorp onder verstaan) in november 1527 ook al sprake van een vrouw 'doende haere penitencie, achtervolgende die condempnatie van den kettermeester'.³⁹⁴

Een aantal jaren daarvoor, in 1523, had de inquisiteur Frans van der Hulst³⁹⁵ een priester, tevens kanunnik, in Geervliet, Jacob Neut, het zwijgen opgelegd 'comme suspect et atteint de la secte herisie lutherienne'.³⁹⁶ We zitten dan dus inmiddels al in de tijd dat in Europa de reformatiebeweging in gang is gezet. Priester Jacob Neut liet zich echter de mond niet snoeren: in april 1525 schrijft landvoogdes

³⁸⁹ Post, *Kerkgeschiedenis*, 288.

³⁹⁰ Een compact overzicht van de historiografie van de reformatie in de Nederlanden bij Bas, *Solus Deus adorandus*, 28-35.

³⁹¹ Duke, *Reformation and Revolt*, 77. Al in april 1518 waren in Antwerpen al volop boeken van Luther verkrijgbaar, Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme*, 162.

³⁹² De transcriptie is overgenomen uit: Van Dam, *Beschrijving van het eylandt Westvoorne*, 56-59. De brief bevindt zich in SAGO, Archief voormalige gemeente Goedereede, inv.nr. 683. Van Dam heeft het origineel van de brief op de stadssecretarie kunnen raadplegen en constateerde toen al dat 'door lanckheydt van tijdt het papier bedorven is.' De brief was toen al gedeeltelijk onleesbaar, hierboven aangegeven met (***). Pastoor Adriaen resideerde overigens niet zelf in Goedereede maar in Rome. Over dezelfde brief ook: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 518.

³⁹³ De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming* 519. Zijn verblijf in Middelburg wordt gemeld door Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 91.

³⁹⁴ Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 648, 270. Over de aanduiding West-Voorne voor Ouddorp zie Grijpink, *Register*, 87, noot 1.

³⁹⁵ Van der Hulst was maar korte tijd inquisiteur. In 1522 door Karel V benoemd, werd hij in 1523 door paus Adriaan VI, nog kort voor diens overlijden tot pauselijk inquisiteur aangesteld, en in oktober 1523 al weer afgezet, zie Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 42-43 met meer bijzonderheden over de organisatie van de inquisitie.

³⁹⁶ Fredericq, *Corpus documentorum* IV, 335.

Margaretha van Oostenrijk aan inquisiteur Coppin dat wederom een onderzoek naar hem moet worden ingesteld. Hij heeft nu ook al anderen met zijn opvattingen aangestoken: genoemd worden een Augustijn in Den Briel, die dezelfde ketterse opvattingen naar voren bracht evenals nog een 'aultre jeune filz', ja: 'tout le pays et quartier a l'environ quasi est infecté de lad. hérésie'.³⁹⁷ Inderdaad blijkt uit de rekeningen van het Hof van Holland dat een onderzoek is ingesteld naar 'meester Jacob Noy' (wel zeker de franstalige versie van Jacob Neut), een 'religieuse van den Augustijnen oerden' en 'andere omtrent der selven plecken wonende ende converserende, die beruft waren te sustineren die secte Lutheriane'.³⁹⁸

We horen ook van de Brielse slotenmaker Lambrecht Lambrechtsz. die in mei 1527 werd bestraft met openbare boetedoening en enkele maanden huisarrest kreeg vanwege zijn bezwaren tegen het 'vegevyer, voor 't bidden van de zijelen, van dat de Heiligen naer de meijnschen doot voor de zijelen van denzelven meenschen nijet bidden en moghen, ende van meer andere abuijssen'.³⁹⁹ Het betreft dus vooral bedenkingen tegen katholieke ceremonieën, het sacrament blijft hier buiten schot.

Toch kon men iemand niet zo maar beschuldigen van ketterij. Cornelis Maertsze beschuldigde een zekere Trijn, gehuwd met Pieter Haerentvaer, dat zij op haar beurt vrouwen kende die de maagd Maria hadden gelasterd. Hij kon het echter niet bewijzen hetgeen hem op een veroordeling kwam te staan van 20 £ Hollands en openbare boetedoening.⁴⁰⁰ En hoe het er in de straten van Brielle aan toe kon gaan leert ons het expliciete verbod van het Brielse gerecht om personen, die voor ketterij hadden geboet, lastig te vallen. Het verbod geldt voor iedereen 'gheestelicken oft waerlicken, jonck ende out' en 'indien eenighe jonghen, wesende binnen huer jaeren, hem zelve hier inne ontgaen, dat zal wesen up peijne van gegeesselt te wezen'.⁴⁰¹

In 1528 zijn er straffen opgelegd voor het bijwonen van bijeenkomsten in het Zuideindse gasthuis waar 'in 't heimelick seker sermonen' met onorthodoxe opvattingen werden gehouden.⁴⁰² Een biervoerder, Dymmen Ariensz. genaamd, werd verbannen wegens het bezit van 'eenighe verboden boucken van Martinus Luther'.⁴⁰³

Het blijft verder bij gebrek aan gegevens een open vraag hoe snel en in welke mate reformatorische denkbelden bij de plattelandsbevolking aansloegen. Rond 1530 was in Heenvliet een zekere broeder Henrick, een uit Dordrecht afkomstige Augustijn, als pastoor werkzaam. Hij was aanhanger van de 'nieuwe leer' maar een deel van zijn parochianen klaagde over 'die erroren, die aldair gepreect zijn geweest'.⁴⁰⁴ De heer van Heenvliet, Joost van Cruiningen, hield hem echter de hand boven het hoofd. Toen deze een opvolger zocht voor broeder Henrick viel zijn oog op Angelus Merula, destijds kanunnik en priester aan de St.-Catharijnekkerk in zijn geboortestad Brielle. Merula had in Parijs gestudeerd en had daar de invloed van Faber Stapulensis ondergaan. Het kan niet anders of Merula's onorthodoxe opvattingen moeten toen reeds bekend zijn geweest. In 1532 werd hij pastoor in Heenvliet. Vrijwel terstond na zijn aantreden daar verwekte zijn prediking al zoveel ophef en klachten dat een onderzoek

³⁹⁷ Aldus de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk in een brief 23 april 1525 aan de inquisiteur Coppin, *ibidem*; ook vermeld bij Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 320-321. Een bode van het hof van Holland en de baljuw van Voorne declareren 9 oktober 1525 reiskosten van het overbrengen van deze Augustijn en van Cornelis uuytten Blencvliet/die Clerck (wellicht die bewuste 'aultre jeune filz') van Geervliet naar Den Briel, en vervolgens naar 's-Gravenhage, Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 418 en 419, 30. Met Blencvliet wordt Zuidland bedoeld.

³⁹⁸ Fredericq, *Corpus documentorum* V, nr. 416, 29. De Augustijner orde vervulde een spilfunctie in de verspreiding van lutherse denkbelden, Rooze-Stouthamer, *Reformatie in Zeeland*, 52.

³⁹⁹ De Jager, 'De voormalige kerk', 450. Zijn vonnis is ook afgedrukt in: Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 602., 221-223. Zie ook Bas, *Solus Deus adorandus*, 80-81.

⁴⁰⁰ De Jager, 'ibidem' 455-456, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 605, 227-228.

⁴⁰¹ De Jager, 'ibidem' 456, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 609, 230.

⁴⁰² De Jager, 'ibidem' 451-454; Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 20.

⁴⁰³ De Jager, 'ibidem' 454-455.

⁴⁰⁴ De Bussy, 'De eerste informatie' 132.

door het Hof van Holland en kettermeester Petrus Nicolai werd ingesteld, een onderzoek dat uiteindelijk nog zonder gevolgen voor Merula bleef.⁴⁰⁵

Toch staat het wel vast dat een niet onaanzienlijk deel van de plattelandsbevolking vatbaar was voor nieuwe ideeën.⁴⁰⁶ Aan het plakkaat van 14 maart 1527 tegen de Lutheranen werd in Holland ruime bekendheid gegeven door het op meerdere plaatsen af te laten kondigen, in onze regio te Brielle (Voorne), Geervliet (Putten) en Goedereede (West-Voorne).⁴⁰⁷ Het in de heerlijkheid Putten gelegen Zuidland was in de jaren twintig een brandpunt van ketterij.⁴⁰⁸ Als gunstig gelegen marktplaats bood Zuidland een goede gelegenheid voor de uitwisseling van nieuwe ideeën. Het zal ook zeker niet toevallig zijn dat juist de baljuw van Putten door de Raad van Holland naar Den Haag wordt ontboden waar hij werd

‘vermaent van diversche dwalingen die waeren in ‘t lant van Putte, ende belast te procederen tegens den culpabelen naer uuytwysen de placcaten van den Keyser, ende soeverre hy enige verstandicheyt, swaricheyt ofte empeschement bevindt, dat hy ons daer van adverteere, wy zullen hem bystandt doen, als ‘t behoirt.’

Klaarblijkelijk legde hij een niet al te grote ijver in dit opzicht aan de dag. Later in het jaar wordt hij per brief er nog aan herinnerd dat hij ‘hier soude senden seckere informatie by hem gedaen angaende de Lutheriaene.’⁴⁰⁹

Zuidland blijft dan ook niet buiten schot. Nog in het jaar 1527 worden de pastoors en Heiligegeestmeesters van ‘Westenryc ende Blenckvliet’ naar het Hof van Holland ontboden om te getuigen in de zaak van een gevangene ‘beruft mit der leringe van Martino Lutero.’ Vermoedelijk gaat het om dezelfde inwonerster van ‘Westenrijck in ‘t landt van Voern’⁴¹⁰ die door het Hof van Holland is veroordeeld en naar Oostvoorne wordt overgebracht om daar te boeten ‘van dat zij qualicken gevoelt hadde van de secte Lutheriane’ en waarvoor ook al de baljuw van Brielle met spoed werd ontboden.⁴¹¹

Niettemin werden bijna dagelijks druk bezochte samenkomsten gehouden in het huis van de kleermaker Tiel of van Catelijne Bouwens, waar het evangelie werd voorgelezen en verklaard. Daar kon men de opvatting vernemen dat ‘t waerdige sacrament Godt nyet en es onder die gedaente van broot’ en dat ‘men nyet schuldich en es te vasten, noch te vieren, maer doen heur werck, sowel heyligendaechs als werckendachs’. Toen op 18 april 1529 het heilig sacrament in het dorp werd rondgedragen weigerden twee vrouwen, Leybe Leupes en de genoemde Catelijne Bouwens te knielen; Leybe had voor de deur van Catelijne zelfs geroepen: ‘Ziet, dat is die papen-Godt!’⁴¹² Verschillende Zuidlanders werden voor het Hof van Holland gedaagd; de meesten kwamen er met geldboeten af, enkelen werden veroordeeld tot ballingschap en verbeurdverklaring van hun goederen maar Catelijne moest het leven laten op de brandstapel op 26 oktober 1529.

Voor de baljuw van Geervliet was er nog meer werk aan de winkel. In 1528 kreeg hij van het Hof van Holland te horen dat hij Giulielmus Gnapheus, ‘die aldaar poechde schoele te houden’, in de gaten moest

⁴⁰⁵ De Bussy, ‘De eerste informatie’ 133-138. Over de eerste periode in Heenvliet van Merula: Bas, *Solus Deus adorandus*, 81-89.

⁴⁰⁶ Duke, *Reformation and Revolt*, 94: ‘The reformation made headway among the rural population in the Low Countries ...’ en noemt daarbij Voorne als voorbeeld.

⁴⁰⁷ Blijkend uit de betaling aan de deurwaarder van het Hof van Holland, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, nr. 672, 305.

⁴⁰⁸ De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 519-520.

⁴⁰⁹ Fredericq, *Corpus documentorum*, V, onder nr. 674, 315.

⁴¹⁰ Sic. Met Westenrijck wordt Zuidland bedoeld.

⁴¹¹ Het betreft hier drie declaraties getrokken uit de rekeningen van het Hof van Holland, Fredericq, *Corpus documentorum*, V, onder nr. 674, 313; helaas zijn deze posten door Fredericq ongedateerd overgenomen.

⁴¹² Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 47. Zijlstra wijst er op dat dergelijke opvattingen van ‘sacramentariërs’, dit soort logica, namelijk dat God in de hemel is en dus niet tegelijkertijd in de hostie kon zijn en ‘nogal grof overkomende uitingen’ typerend zijn voor de kettters uit het eind van de jaren twintig, Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 50.

houden ‘ten eynde datter geen ongeregeltheit en quaem deur zyn toedoen ende leeringe.’⁴¹³ Gnapheus was eerder rector van de Latijnse school in Den Haag en behoorde tot de kringen rond Cornelis ’t Hoen en Johannes Pistorius, de eerste martelaar in de Noordelijke Nederlanden. Nog in hetzelfde jaar (hij is dan ook vogelvrij verklaard) wordt de baljuw opgedragen Gnapheus gevangen te nemen maar die blijkt op dat moment niet thuis. Gnapheus wijkt daarop uit naar het buitenland.⁴¹⁴

Ook de in Oude-Tonge geboren Iman Ortzen (1505-1571) dient hier nog genoemd te worden. Hij moest omwille van zijn (waarschijnlijk zwingliaanse) opvattingen in 1531 naar Duitsland uitwijken en heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de protestantse kerk in Wezel. Na zijn opleiding is hij onder meer nog pastoor geweest in Middelharnis en het is heel wel denkbaar dat hij toen al zijn geestelijke arbeid verrichtte vanuit een protestantiserende gezindheid.⁴¹⁵

Samenvattend stellen we vast dat de heterodoxe opvattingen die we tot nog toe zijn tegengekomen behalve luthers (een feit is dat er lutherse lectuur werd gelezen) vooral anti-ceremonieel en sacramentarisch waren gekleurd. Daarbij dient bedacht te worden dat de term ‘Lutherije’ vaak werd gebezigd als verzamelterm voor ketterij in het algemeen waaronder uiteenlopende opvattingen schuil konden gaan die moeilijk onder één noemer zijn te plaatsen.⁴¹⁶

DE TWEEDE FASE TOT 1566

In de jaren ’30 van de 16e eeuw waren het vooral de wederdopers die van zich lieten horen. Vanaf 1533 zijn er berichten over herdopen in Brielle door een zekere Cornelis Pietersz. (Cornelis uyten Briel), enkele terechtstellingen en enkele tientallen gevluchte en verbannen wederdopers.⁴¹⁷ Rooze-Stouthamer, die de hervorming in Zeeland onderzocht, ziet Holland als één van de belangrijkste bronnen van de nieuwe denkbeelden in Zeeland en wijst Brielle, naast Bergen op Zoom, zelfs aan als één van de belangrijkste kanalen waarlangs die (met name doperse) denkbeelden in Zeeland binnenkwamen.⁴¹⁸ Een voorbeeld van de manier waarop heterodoxe denkbeelden zich konden verspreiden laat de (niet toevallig) uit Zuidland afkomstige schipper Willem Gielisz. zien, die op zijn reizen naar Zeeland conventikels aan boord hield en waar lutherse denkbeelden werden geleerd.⁴¹⁹

De doperse beweging veroorzaakte rond 1530 wel steeds meer rumoer. Vooral apocalyptische denkbeelden gingen in hun optreden een dominerende rol spelen. Toen in het Westfaalse Münster de dopers in februari 1534 de macht overnamen werd die stad het Nieuwe Jeruzalem. Geloofsgenoten werden opgeroepen zich daarheen te begeven voor hun behoud.⁴²⁰ Het is onbekend in hoeverre die lokroep hier op de Zuid-Hollandse eilanden weerklank heeft gevonden. Het zwaartepunt van de beweging van de wederdopers bevond zich tenslotte toch in Noord-Holland. De meesten van de duizenden wederdopers, die in maart 1534 naar Münster onderweg waren, werden in de buurt van Amsterdam en Genemuiden tegengehouden en teruggestuurd. Daarvan werden er enkele honderden voor het Hof van

⁴¹³ Fredericq, CDI, dl. V, 382, Demoed, *Wie van gevaar houdt*, 35.

⁴¹⁴ Men sloeg zijn ‘oldemoeder in ’t yser’ en zijn ‘eenighe suster inder ghevangenisse’: Demoed, *Wie van gevaar houdt*, 44-45. Over de verdere lotgevallen van Gnapheus: Knappert, *Ontstaan en vestiging protestantisme*, 143-148.

⁴¹⁵ De *Allgemeine Deutsche Biographie* 24 (1887), S. 455 zegt: ‘im milderem Evangelischem Sinne’ zonder dit nader te specificeren (zie ‘Ortzen, Iman’ i.v.).

⁴¹⁶ In de recentere literatuur wordt vooral ook de verscheidenheid in opvattingen benadrukt en de gedachte van een oorspronkelijke Nederlandse stroming van ‘nationaal-gereformeerden’ wordt als achterhaald beschouwd. Zie voor een overzicht zie Bas, *Solus Deus adorandus*, 28-35.

⁴¹⁷ Voor meer bijzonderheden zie: Troost en Woltjer, ‘Brielle in hervormingstijd’, 321-322 en Stuve, *Krupende door het land van Voorn*, 25-29.

⁴¹⁸ Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 81. Al eerder had ook Mellink gewezen op de rol van Brielle: Mellink, *De wederdopers*, 227.

⁴¹⁹ Rooze-Stouthamer, *ibidem*. Een ietwat geromantiseerde versie van het verhaal van deze schipper bij Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 46-47.

⁴²⁰ Over de ontwikkelingen rond Münster: o.m. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 111-125.

Holland gedaagd en van tenminste één van deze gedaagden weten we dat die uit Brielle afkomstig was, namelijk Adriaen Jansz. 'glaesmaecker', die deel uitmaakte van een groep van 21 wederdopers die op 10 mei 1534 door het Hof tot een lichte straf werd veroordeeld.⁴²¹

Het waren niet alleen de ontwikkelingen in Münster en de dramatische afloop ervan in 1535 die de aandacht trokken. In het Groningse dorpje 't Zandt, vlak bij Appingedam, verzamelde zich in februari 1535 een duizendkoppige menigte die in extatische verwondering van Harmen Schoenmaker vernam dat het einde der tijden nabij was. De beweging werd al snel uiteengedreven en met Harmen liep het slecht af.⁴²² In diezelfde maand liepen in Amsterdam een aantal dopers, aangevuurd door de profeet Hendrick Hendricksz., naakt over straat onder het roepen van: 'wee, wee, de wrake Gods komt.' Ze werden gegrepen en in de maanden daarna terechtgesteld.⁴²³ In maart 1535 veroverden dopers het klooster Bloemkamp bij Bolsward; de Friese stadhouder wist het complex na een bloedig verlopen beleg op 7 april te heroveren.⁴²⁴ Zelfs pleegden dopers in Amsterdam in de maand mei een aanslag op het stadhuis dat de dag erna al weer werd heroverd. De dopers die de tegenaanval overleefden werden ter dood gebracht.⁴²⁵

Ook al waren de wederdopers steeds de verliezers, toch maakten al deze gebeurtenissen de overheden ten opzichte van hen kopschuw. Vooral zij werden bijzonder hard aangepakt en in de doperse gelederen zijn dan ook de meeste martelaren te betreuren.⁴²⁶ Zo werd te Zierikzee in 1536 de uit Brielle afkomstige Janneke, weduwe van Melchior Simonsz. onthoofd, in 1539 Anneken Jans uit Brielle, volgeling van David Joris, te Rotterdam verdrinken en hoorde in 1540 de Briellenaar Cornelis Jansz. het doodvonnis over zich uitgesproken worden.⁴²⁷ Na deze golf van vervolgingen en na het échec van Münster in 1535 wordt in de jaren veertig voorlopig weinig meer van doperse activiteit vernomen. Teleurstelling, ja zelfs ontgoocheling, binnen doperse kringen over de afloop van hun apocalyptische avonturen speelde daarbij uiteraard een rol. Onder leiding van Menno Simonsz. maakte de doperse beweging een periode van heroriëntatie door en kwam de beweging in veel rustiger vaarwater.

Niettemin vielen ook buiten de kringen van de wederdopers slachtoffers. In 1540 werden in Sommelsdijk (weliswaar Zeeuws gebied, maar in deze context niet te isoleren van de omgeving) Pauwels Herrentsz. en Anna Jacobsdr. opgepakt en naar Zierikzee overgebracht. Uit hun verhoren blijkt niets van doperse opvattingen. Anna herriep haar opvattingen en kwam er met een boete vanaf, Pauwels werd 7 december 1540 verbrand in Zierikzee vanwege zijn 'kwaad gevoelen van het sacrament des altaars en de instellingen der heilige kerk.'⁴²⁸

Na een periode van relatieve stilte op het religieuze front, waarin uiteenlopende reformatische ideeën verder ingang konden vinden, wordt het in de loop van de jaren '50 weer onrustig. In 1553 zet kettermeester Sonnius zich op 16 april en de zondag daarna (18 april) in Heenvliet onder het gehoor van pastoor Angelus Merula.⁴²⁹ De pastoor van Heenvliet had inmiddels zijn opvattingen verder ontwikkeld. De kern daarvan is dat de mens wordt gerechtvaardigd door het geloof en dat de goede werken van de mens nooit voldoening kunnen geven voor zijn zonden. Verder betoogde Merula dat een waar geloof

⁴²¹ Zijlstra, *ibidem*, 127. Gedetailleerd onderzoek in het archief van het Hof van Holland, zoals Van der Kooi deed voor Texel zou wellicht meer gegevens aan het licht kunnen brengen, Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 123-128. Een lijst met Munstergangers in: Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 234.

⁴²² Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 133-135.

⁴²³ *Ibidem*, 135-137.

⁴²⁴ *Ibidem*, 138-141.

⁴²⁵ *Ibidem*, 141-144.

⁴²⁶ 'de schrik, door de gruweldaden der munsterschen, de uitspattingen van batenburgers en davidjoristen veroorzaakt, is op hen verhaald', Knappert, *Ontstaan en vestiging van het protestantisme*, 217.

⁴²⁷ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 322; over David Joris en zijn denkbeelden: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 157-169.

⁴²⁸ Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 123 en 131.

⁴²⁹ De dag ervoor (15 april) was er al huiszoeking bij Merula gedaan. Veel meer (ook theologische) bijzonderheden: hoofdstuk 4 in: Bas, *Solus Deus adorandus*.

zich uit 'in goede werken in liefde tegenover de naaste, zonder enige verdienste te bezitten'.⁴³⁰ In Heenvliet heeft hij jarenlang openlijk deze uitgesproken reformatorische opvattingen kunnen prediken zonder dat hem iets noemenswaardigs in de weg werd gelegd.⁴³¹ Maar de genoemde kerkgang van Sonnius bleek de opmaat te zijn tot een onderzoek en vervolgens een proces dat leidde tot zijn veroordeling tot de brandstapel in 1557.

Juist een jaar daarvoor, in 1556, was in Groede (in het huidige Zeeuws-Vlaanderen, gelegen in het Brugse Vrije), onderzoek verricht 'offer in dat quartier waeren eeneghe personen besmet van heresie, sacramentarissen ofte anabaptisten'. Hoewel dat in eerste instantie niets opleverde, was er toch aanleiding om dat onderzoek te heropenen en toen bleek dat een tiental personen regelmatig in Groede of Oostburg bijeenkwamen om bijbellezingen te houden. Het verhaal is voor onze regio belangwekkend, omdat ook naar voren kwam dat een handelaar, een zekere Lenaert Floris uit Oude-Tonge, soms overkwam en 'onder de mom van koopmanschap ketterse propaganda maakte'.⁴³² Als deze koopman de moeite nam om zijn opvattingen in Vlaanderen uit te venten, dan mogen wij er wel van uitgaan dat hij die ook in Oude-Tonge niet onder stoelen of banken heeft gestoken. Afgaande op wat van een medelid van de Bijbelgroep bekend is, ging het niet zo zeer om doperse als wel om meer sacramentarisch gekleurde opinies.

In Zuidland bleek ondanks de repressie van 20 jaar eerder de ketterij niet uitgeroeid. In het begin van de jaren 50 verkondigde de pastoor van Zuidland, Marinus Everswaert, openlijk reformatorische opvattingen en vond daar een 'genegen gehoor',⁴³³ hoewel hij de beproeving niet doorstond en in 1553 herriep.

Intussen hadden de wederdopers nog steeds een niet te veronachtzamen aanhang met name ook op het platteland. Ondanks de harde repressie na het échec van Münster was men er niet in geslaagd het doperdom te elimineren. Het is zeer aannemelijk dat, zoals Van der Kooi voor het eiland Texel heeft weten aan te tonen, de geschiedenis van de dopers in Voorne en Putten 'één doorgaande beweging' is geweest.⁴³⁴ Na een periode van een althans optisch min of meer verborgen bestaan treden zij, hun revolutionaire neigingen afgelegd hebbende, zo rond 1560 weer enigszins uit de schaduw. In 1564 schijnt de bekende doperse voorganger Lenaert Bouwens in Brielle actief te zijn geweest.⁴³⁵ Maar vooral Zwartewaal stond sinds ongeveer 1560 bekend als een centrum van dopers, zelfs in een zodanige mate dat het de verontrusting opriep van landvoogdes Margaretha van Parma.⁴³⁶ Berichten dat ook dopers van buiten Zwartewaal hier hun toevlucht zochten en vonden onderstrepen dat de situatie in Zwartewaal moet worden gezien in relatie tot de algemene 'krachtige' herleving van het doperdom vanaf 1555-1560.⁴³⁷ Tussen 1559 en 1569 hebben 19 personen zich voor het Hof van Putten te Geervliet moeten verantwoorden voor hun doperse opvattingen.⁴³⁸ Dramatisch verliep de terechtstelling van Jan Jansz. Brant op 29 november 1559, een doper uit Zuidland. Hij werd veroordeeld tot de verdrinkingsdood maar de zak scheurt open en Jan probeert zich te redden uit het water van de gracht rond het hof. Tot

⁴³⁰ 't Hart, *Heemliet*, 88-93.

⁴³¹ Zelfs werd hij nog verkozen als kandidaat-afgevaardigde naar het concilie van Trente.

⁴³² Decavele, *Dageraad van de reformatie* I, 362 en II, 108-109. Decavele oppert als mogelijkheid dat hij te Groede was gebracht door een lid van de Bijbelgroep, Denijs Thys, die voor zaken dikwijls in Vlissingen vertoefde.

⁴³³ Aldus De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 522.

⁴³⁴ Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 297-300.

⁴³⁵ Hoewel in de bekende dooplijst van Lenaert Bouwens geen inwoners uit het Voornse gebied worden genoemd, zie Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens'; samenvattende getallen bij Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 259. Over een vergeefse poging om hem, komend uit Brielle, te arresteren: Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 218. Zijn rol in de doperse beweging: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, zie reg. i.v.

⁴³⁶ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 322.

⁴³⁷ Elliott, *Protestantization*, 254, Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie', 166-167.

⁴³⁸ Vogelaar, 'Enkele hoofdstukken', 85-86.

ontsteltenis van de toekijkende menigte slaat de beul hem met een stok het water in en zo komt Jan, wiens vrouw zwanger in de gevangenis zit, jammerlijk aan zijn einde:

De man riep uut dat water claer,
Hoe moort ghy my, was zijn reden.
De buel liep om een stock seer stijf
En stiet den man al op zijn lijf
Dat iammerde menich man en wijf.⁴³⁹

Vanaf diezelfde jaren blijken – naar Troost en Woltjer veronderstellen mede onder invloed van het optreden van Merula - ketterse opvattingen in Brielle springlevend te zijn, sterker nog: ze worden min of meer openlijk beleden en aangehangen. De chirurgijn, meester Frans Jacobsz., schreef gewoon aan het Brielse kapittel dat hij zijn kind wilde laten dopen ‘in der manieren als Christus den doop innegeset’ had.⁴⁴⁰ Zijn arrestatie, waarbij ook nog eens een boek van Luther werd aangetroffen, bleef dan ook niet uit, maar hij kwam er van af met de betaling van de proceskosten en de belofte dat hij voortaan zijn ‘quade opinien’ voor zich hield. Dat laatste was te veel gevraagd voor Frans: hij leende de Postillen van Luther uit aan heer Allaert, priester aan de Maerlantse kerk, die van de weeromstuit openlijk ‘tegen het katholiek geloof predikte.’⁴⁴¹

Luther had dus toen (zo rond 1563/1564) nog steeds zijn aanhang in Brielle. Van één van de kapelaans van de St.-Catharijnekerk, Andries Cornelisz., een man die we na 1572 ook nog vaak zullen tegenkomen, is in Emden een verklaring bewaard gebleven waarin hij een onvervalst Lutherse visie ontvouwt. Het avondmaal is ‘door Christus zelf ingesteld, waarin de aanwezige Christus (...) in de bediening van dit sacrament met brood en wijn (zonder wezensverandering) Zijn waarachtig lichaam en bloed voorhoudt en aanbiedt aan allen die dit geheiligd brood en deze geheiligde wijn tot zich nemen.’⁴⁴² Ten behoeve van een in Brielle aanwezige Lutherse kring zou door de Lutheraan Johannes Ligarius zelfs een *Confessio Brylensis* zijn geschreven.⁴⁴³ Duidelijk is wel dat de vondst van een Luthers boek in het huis van Frans Jacobsz. niet een op zichzelf staand incident is.

Met dit alles staat Brielle weer prominent op de agenda van de inquisitie. In 1558 onderzocht inquisiteur Nicolaas van der Borch, naast die van enkele andere Briellenaren, ook de opvattingen van de rector van de school, mr. Dirck Cock.⁴⁴⁴ Dat onderzoek liep voor mr. Dirck toen nog goed af. Maar als hij jaren later (1568) uit de stad wordt verbannen en zijn goederen worden geconfisqueerd, dan is dat omdat hij de schoolkinderen had besmet ‘door syn valsche en dwaelende leere, en haer de catechismus van Calvin en

⁴³⁹ Uit het lied over de ‘deerlijk verdroncken’ Jan Brant: ‘Een Lietboecxken, tracterende van den Offer des Heeren’, 551.

⁴⁴⁰ Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 323-324.

⁴⁴¹ ‘Ibidem’, 324.

⁴⁴² Het volledige citaat: ‘Coena Domini est sacramentum nostrae per victimam Christi redemptionis, ab ipso Christo institutum, in quo Christus praesens, ministerio Evangelii, in huius sacramenti administratione cum pane et vino (non mutatis substantiis) offert et exhibet, omnibus hunc sacramentum panem et vinum sumentibus, verum corpus et sanguinem suum’, Van Schelven, ‘Een Luthers Den Briel’, 228. Helaas geeft Van Schelven niet de datering, die in dit verband tamelijk cruciaal is. De verklaring van Andries Cornelisz. moet in de eerste helft van de jaren ’60 zijn geschreven want vanaf 1566 staat Andries te boek als een gereformeerd predikant.

⁴⁴³ Van Schelven, ‘ibidem’, 226-230. Ligarius was later Luthers predikant in Woerden.

⁴⁴⁴ Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 323.

het singen der psalmen onderweesen (...).⁴⁴⁵ Begin jaren '60 vertoefde wederom een kettermeester in Brielle maar over diens activiteiten is verder niets bekend.⁴⁴⁶

Ondanks het optreden van de inquisitie worden nieuwe opvattingen openlijk geuit, mede doordat burgemeesters en schepenen van de stad duidelijk afkerig van kettervervolgingen waren en milde straffen oplegden.⁴⁴⁷ Wel wordt rond 1565 een preekverbod opgelegd aan de kapelaan van de St.-Catharijnekkerk, heer Andries Cornelisz., die we al eerder tegenkwamen. Het terughoudende optreden van de Brielse overheid tegenover de kettters voorkwam niet dat sommigen het zekere voor het onzekere namen en naar Emden vluchtten, maar de contacten met hun stad wel bleven onderhouden.⁴⁴⁸

Dat was dus de situatie in Brielle aan de vooravond van het 'wonderjaar': een kleine stad, verkerend in een situatie van economische teruggang, waar uiterlijk de oude kerk nog functioneerde maar waarin het onder de oppervlakte giste van de nieuwe denkbeelden. En onder die nieuwe denkbeelden dringt vanaf het midden van de jaren zestig steeds meer het calvinisme naar de voorgrond.

DE DERDE FASE TOT CA. 1572

De ontwikkelingen leidden tot een climax in 1566 tijdens de beeldenstorm. Nadat op zondag 25 augustus heer Andries in de St.-Catharina had gepreekt⁴⁴⁹ werden de maandag daarna de beelden uit de verschillende kloosters en kapellen verwijderd; de twee grote kerken in den Briel, de St.-Catharina en de Maerlantse kerk, 'kennelijk tijdig gesloten', bleven echter ongemoeid.⁴⁵⁰ Het stadsbestuur speelde een nogal dubbelzinnige rol: de schout, geassisteerd door twee secretariëklerken, hielp zelfs mee met het verwijderen van beelden⁴⁵¹ en pas op dinsdag 27 augustus kwam het stadsbestuur met een verbod kerken en kloosters te molesteren. Reformatorische opvattingen werden dus tot in de hoogste kringen al dan niet openlijk aangehangen!

Inmiddels had de landvoogdes, Margaretha van Parma, met Willem van Oranje en zijn medestanders het Accoord van 23-25 augustus gesloten. Margaretha stond een protestantse prediking toe buiten de steden waar die al was gehouden voor de Beeldenstorm.⁴⁵² Of het precies volgens de letter van het Accoord was toegestaan is de vraag, maar de protestanten kregen en namen in het najaar van 1566 de speelruimte om de Maerlantse kerk (binnen de muren van Brielle) in bezit te nemen, terwijl in de St.-Catharijnekkerk het opdragen van de mis werd gecontinueerd. Zo ontstond in den Briel de eerste protestantse gemeente. De

⁴⁴⁵ De Jager, *De Brielsche archieven* I, 11. We treffen mr. Dirck Cock een paar jaar later aan onder de manschappen van de Watergeuzen samen met nog tenminste vijf andere Briellenaren: De Meij, *De Watergeuzen*, 162 en 318-328. De Meij noemt bij name: P.J. Coninck, Jan Claesz., Cornelis Ewoutsz., Adriaen Pietersz. en Nicolaas van Sandyck. Cock, Coninck, Pietersz. en Van Sandyck worden genoemd als bannelingen in de lijst in: Marcus, *Sentientien en indagingen*, 155-164.

⁴⁴⁶ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 323. Volgens Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 175 gaat het om Jan Paschasius.

⁴⁴⁷ Zie voor meer details: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 324-326.

⁴⁴⁸ Enkele brieven aan Andries Cornelisz. uit te Emden verkerende Briellenaren in: Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 254-256; ook genoemd bij Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 132. De bronnen wekken de indruk dat de relaties tussen Brielle en de Engelsen veel minder intensief waren dan met Emden, anders dan de betrekkingen tussen Zeeland en Vlaanderen met de Engelse vluchtelingengemeenten. Londen was een knooppunt van de Zeeuwse hervormingsbeweging; die betekenis had het naar het schijnt niet voor Brielle en omstreken, Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 153-158. Gericht onderzoek zou deze voorlopige indruk kunnen bevestigen of ontkrachten.

⁴⁴⁹ Onder het mom van het houden van een afscheidsprek had hij ontheffing verkregen van zijn preekverbod; over de inhoud van zijn preek is niets bekend, Troost en Woltjer 'Brielle in Hervormingstijd' 327. Wils suggereert dat hij preekte 'op zulk een wijze, dat daags daarna (...) het volk van Brielle de kerken en kloosters van de stad beeldstormde', Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 408.

⁴⁵⁰ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 328.

⁴⁵¹ Hij wordt het zelfs 'principaal hoofd, voorganger ende toestoecker' genoemd; 'wij hebben 't volck in 't werck geholpen, siet hoe zijn wij besweet', riep hij zijn stadgenoten enthousiast toe: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 327-328.

⁴⁵² Groenveld en Leeuwenberg, *Tachtigjarige oorlog*, 83-84.

(inmiddels ex-)kapelaan van de St.-Catharijnekerk, Andries Cornelisz. was haar eerste predikant, vrijwel zeker in het ambt bevestigd door Johannes Gerobulus, die toen predikant was te Delft en in september 1566 zich in Heenvliet ophield om daar te preken.⁴⁵³ De opvattingen van Andries Cornelisz. moeten dus vanuit het lutheranisme in calvinistische richting zijn opgeschoven.

Het preken in de Maerlantse kerk was echter van korte duur. Vanaf het voorjaar van 1567 stond Margaretha van Parma weer sterk genoeg om in de Nederlanden een harde repressieve lijn in te zetten, een lijn die door Alva met kracht werd doorgezet. Onder druk van het Hof van Holland en Willem van Oranje (de laatste om het accoord van augustus 1566 niet in gevaar te brengen) verbood het Brielse stadsbestuur de calvinisten – weliswaar met tegenzin - in april 1567 het preken. Alva's speciale rechtbank, de Raad van Beroerten, maakte in de Nederlanden zo'n 1100 slachtoffers, 9000 anderen die wisten te ontsnappen werden bij verstek veroordeeld.⁴⁵⁴ En daar waren ook Briellenaren bij: bekend is dat er 78 werden verbannen en de wijk moesten nemen.⁴⁵⁵ De stadsbaljuw, Joost van der Werve, die (anders dan het Brielse stadsbestuur) een consequent anti-protestantse beleidslijn volgde, liet beslag leggen op hun goederen, hetgeen weer werd tegengewerkt door het stadsbestuur.⁴⁵⁶ Onder de vluchtelingen waren ook vier nonnen uit het Catharinaklooster waarvan er één in Engeland en een andere in Emden een toevlucht zocht.⁴⁵⁷ Over de lotgevallen van de Brielse gemeente zelf is verder tot aan december 1574, wanneer het eerste actaboek van de kerkenraad een aanvang neemt, zo goed als niets bekend.⁴⁵⁸ Wel weten we dat Andries Cornelisz. in oktober 1571 op de synode van Emden is geweest; hij ondertekende de acta als 'Brielensis minister'.⁴⁵⁹

Het blijft ondertussen een open vraag hoe groot de Brielse calvinistische gemeente was. De doorbraak van het calvinisme kwam in het Noorden pas na 1566 op gang.⁴⁶⁰ Volgens de in 1571 gehouden visitaties zouden 'velen, ja het grootste deel van de hele stad voortdurend de vergaderingen van de ketters hebben bijgewoond' maar, afgezien van de vraag of dit een overdreven voorstelling van zaken is geweest, geeft dit natuurlijk geen cijfermatig houvast.⁴⁶¹ Bovendien: bijwonen is nog iets anders dan overtuigd aanhanger of zelfs lidmaat zijn. Over de binnen deze gemeente levende opvattingen valt daarom niets met absolute zekerheid te zeggen. Ging het vooral om 'min of meer vage sympathisanten',⁴⁶² of om calvinisten? Eerder werd al gewezen op mr. Dirk Cock die de kinderen in calvinistische zin onderwees. Gerobulus, de bevestiger van Andries Cornelisz., was zeker een gereformeerd prediker.⁴⁶³ Volgens Ten Boom had de

⁴⁵³ Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 37, Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 330, over Johannes Gerobulus: *BLGNP* V, 200. Het verhaal dat Reynier Donteclock en Nicolaus Dammius als priester verbonden zijn geweest aan de Maerlantse kerk en daar de Hervorming hebben doorgevoerd kan naar het rijk der fabelen worden verwezen. Het betreffende verhaal wordt verteld bij Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving der stad Brielle*, 1:56 en naverteld bij Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 60, 62.

⁴⁵⁴ Groenveld en Leeuwenberg, *De tachtigjarige oorlog*, 87-88.

⁴⁵⁵ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 335 en 342-345. Over de vluchtelingenstroom uit de Nederlanden: Van Schelven, *Nederduitse vluchtelingenkerken*, 32-38.

⁴⁵⁶ Wils, 'Reformatie en beeldenstorm', 423; uitgebreider over de wrijvingen tussen baljuw en stadsbestuur: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 343-345

⁴⁵⁷ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerksitatieën*, 264; de verblijfplaats van de twee andere was niet bekend.

⁴⁵⁸ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 347, Veltenaar, *Het kerkelijk leven*, 74-75.

⁴⁵⁹ Rutgers, *Acta*, 118.

⁴⁶⁰ Decavele, 'Reformatie en begin katholieke restauratie', 167.

⁴⁶¹ De bewering is gedaan door één van de kanunniken van Brielle: '... dicit, multo imo majorem partem totius oppidi continuo hereticorum concionibus interfuisse ...', Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerksitatieën*, 268.

⁴⁶² Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 336.

⁴⁶³ Hoewel hij later 'door strenge calvinisten met een schuin oog [werd] aangezien', Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 39.

Brielse gemeente toch wel al in 1566 'beslist een Calvinistische signatuur'.⁴⁶⁴ Maar het is wel zeer de vraag of men dit zo kan stellen voor het gehele kerkvolk. In 1567 wordt (nog steeds) over wederdopers in Brielle gerapporteerd.⁴⁶⁵ Wel was er een relatief kleine kern van overtuigde calvinisten maar daarnaast was er een zeer grote groep die wel allerlei bedenkingen koesterden tegen de traditionele kerk en haar praktijk maar nog lang niet aan een duidelijke keuze toe waren. En wat moeten we denken van de pastoor van 'Nieu-Oosterland' bij Brielle die al naar gelang de ouders wensten wel op twee manieren wilde dopen, *catholice et calvinistice*?⁴⁶⁶ Vermoedelijk gaat het hier om Johannes Brouwer wiens orthodoxie aan 'gerechte twijfel onderhevig' was.⁴⁶⁷ Het trekken van scheidslijnen is ongeveer hetzelfde als het tekenen van lijnen in een zogenaamde zwart-wit-afbeelding, maar die bestaat uit alle mogelijke in elkaar overlopende grijs tinten. We komen waarschijnlijk het dichtst in de buurt van de waarheid als we de gemeente beschrijven als protestantiserend in de ruime zin des woords met een calvinistische prediking.⁴⁶⁸ Zelfs al wil men het etiket 'calvinistisch' op deze gemeente plakken, dan nog dienen we te bedenken dat het calvinisme geen massieve eenheidsbeweging was maar een hoge mate van pluriformiteit kende.⁴⁶⁹ Bovendien hing menigeen geen totale afgeronde leer aan maar eerder een aantal min of meer losse opvattingen die evengoed luthers of doopsgezind konden zijn.

Tenslotte: Geudeke wijst er in navolging van Woltjer op dat het geestelijke klimaat in Emden wat 'rekkelijker' was dan in de meeste andere vluchtelingengemeenten.⁴⁷⁰ Als het dan ook waar is dat, zoals hiervoor al werd gesuggereerd, de gereformeerden in Brielle intensievere relaties hadden met Emden dan met de andere vluchtelingengemeenten, dan zegt dat misschien ook iets over de toenmalige 'ligging' van de Brielse gemeente.

Niet alleen in de stad Brielle zelf maar ook op het omliggende platteland is er, naast de al genoemde doperse stromingen sprake van andere protestantse sympathieën. Maar de gegevens zijn zeer fragmentarisch. Zo zouden in Heenvliet, dat ook niet verschoond was gebleven van de beeldenstorm, de pastoor Wollebrandus Nicolai en één van de kapelaans, Jan Lauwens, openlijk in calvinistische trant preken.⁴⁷¹ Ook zij weken uit in het voorjaar van 1567. Toch worden er daarna sinds 1568 weer bijeenkomsten gehouden door personen die besmet waren met de 'secte van Calvinus'.⁴⁷² Van de pastoor van Zuidland werd eveneens beweerd dat hij een aanhanger van Calvijn was, terwijl die van Oudendoorn psalmen wilde laten zingen 'more aliorum hereticorum'.⁴⁷³ Uit Oostvoorne komen berichten van Zwingliaanse opvattingen, uitgedragen door één van de kanunniken, Adriaen van Leeuwen.⁴⁷⁴

In Zwartewaal waren ook na het 'Wonderjaar' de dopers nog steeds prominent aanwezig, een aanwijzing voor de continuïteit van het doperdom.⁴⁷⁵ Een kapelaan van Heenvliet beweerde dat in het dorp, dat naar

⁴⁶⁴ Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 121; zie ook 115. Op 't Hof ziet Gerobulus zelfs als een vroege piëtist, Op 't Hof, *Engelse Piëtistische geschriften in het Nederlands*, 72-75. Ook Troost en Woltjer spreken over een 'vrij duidelijk calvinistische gemeente', 341-342.

⁴⁶⁵ Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 261.

⁴⁶⁶ Van Vloten, 'Kerkelijke herinneringen', 265.

⁴⁶⁷ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 341.

⁴⁶⁸ Zie ook Marnef over Antwerpen: 'De duizenden nieuwbakken calvinisten en lutheranen werden immers niet in een handomdraai omgevormd tot volwaardige volgelingen van Calvijn en Luther', Marnef, *Antwerpen*, 269-270. In Brielle zal het niet anders zijn geweest.

⁴⁶⁹ Hierover Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme', 358-372.

⁴⁷⁰ Geudeke, *Classis Edam*, 78-79.

⁴⁷¹ Over de beeldenstorm in Heenvliet: Wils, 'Beeldenstorm in Heenvliet', 464-465; over de prediking aldaar: Vis en Woltjer, 'De predikanten in Holland in 1566', 35 en 37.

⁴⁷² Ten Boom, *De reformatie in Rotterdam*, 132.

⁴⁷³ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkevisitatiën*, 269, zonder dat dit nader wordt gespecificeerd. Wellicht wilde de pastoor de protestantse gemeentezang invoeren.

⁴⁷⁴ Meer over hem: Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 340.

⁴⁷⁵ Eerder is al gewezen op continuïteit in het doperdom op Texel, zie dit hoofdstuk noot 434.

zijn zeggen ‘met de secte des Mennisten besmet was’ ’s nachts bijeenkomsten werden gehouden.⁴⁷⁶ Volgens de secretaris van Zwartewaal kwamen er zo’n 100 mensen, ook van buiten Zwartewaal, naar de bijeenkomsten van de Mennisten, zij het dat dit aantal later verminderde tot wel op de helft. Een schepen van hetzelfde dorp meldde in 1570 dat twee jaar daarvoor ‘in de kerck de dienst stil stond en openbaerlick bij de Geusen gepredickt wert’.⁴⁷⁷ Maar ook uit Heenvliet, Geervliet, Zuidland en Spijkenisse komen berichten over aanhangers van Menno Simonsz. Tot 1568 konden te Sommelsdijk doperse samenkomsten ‘vrij ongestoord’ doorgaan.⁴⁷⁸

De baljuw van Voorne, de eerder genoemde Joost van de Werve, ondernam in het kader van de verscherping van het beleid door Margaretha van Parma vanaf het voorjaar van 1567, actie tegen het dorp, dat inmiddels ook de aandacht van de regering in Brussel had getrokken. Op bevel van Alva werden door een raadsheer van het Hof van Holland een groot aantal verhoren afgenomen. De activiteiten van zowel de baljuw als het Hof van Holland leidden uiteindelijk tot een aanzienlijk aantal veroordelingen en executies.⁴⁷⁹ Vermoedelijk hebben de dopers zich daarna weer even op de achtergrond gehouden want in de verslagen van de in 1571 gehouden kerkvisitaties wordt nauwelijks iets over de mennonieten gezegd.⁴⁸⁰ Ook Sommelsdijk, weliswaar een Zeeuwse enclave, maar omsloten door het gebied van de latere classis, stond bekend als een plaats waar de nieuwe secten aanhangers hadden, waaronder ook zeker wederdopers.⁴⁸¹ De bekende Lenaert Bouwens, van wie bekend is dat hij wel tienduizend personen heeft herdoopt, kwam er vandaan.⁴⁸² De eerste uit Sommelsdijk afkomstige doper die 11 oktober 1561 werd terechtgesteld was Joos Jansz., een ‘oudt cranck man’, hetgeen in Sommelsdijk nogal wat onrust veroorzaakte. Ondanks de repressie heeft de doperse gemeente zich ook hier kunnen handhaven want zij bestond nog steeds eind jaren ’60.⁴⁸³

Van Goedereede wordt rond 1567 gemeld dat de wederdopers door de echtgenote van de baljuw worden ondersteund. Zowel de baljuw, de secretaris en hun gezinnen als *alii ex senatu* van die stad verzuimen de katholieke kerkdiensten, waar ze dan wel heengingen wordt niet gezegd.⁴⁸⁴ Begin 1568 wordt het

⁴⁷⁶ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 249: ‘In Zwartewael, qui pagus multis annis fuit infectus heresi Mennonistarum, pastor fuit monachus, qui brevi dixisse fertur, quod ibi conventicula habita fuerint de nocte.’

⁴⁷⁷ Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 131-132. Ten Boom acht het aannemelijk dat het woord ‘geusen’ geen dopers maar calvinisten betreft. Het gegeven dat er in 1576 nog nauwelijks gereformeerde kerkgangers maar wel veel wederdopers in het dorp zijn is hiermee in tegenspraak.

⁴⁷⁸ Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 436-437.

⁴⁷⁹ Volgens Troost en Woltjer werden de Mennisten op Voorne ‘met ongewone heftigheid’ vervolgd, Brielle in hervormingstijd’, 343-347. Verder veel details over de 16e-eeuwse dopers in de regio rond Brielle bij Stuve, *Krupende door het land van Voorne* passim.

⁴⁸⁰ Als de deken van de St. Catharina in Brielle wordt gevraagd of hem iets bekend is over ketters noemt hij enkele namen waaronder één doper met name: ‘(...) Leonardus de Keyser jr. wordt met zijn gezin voor mennist gehouden (cum familia habetur Mennonista)’. Verderop is er sprake van een dispensatie ‘aan een zekere Petrus Petri Gareel, mennist, opdat hij in gewijde aarde (ut in loco sacro posset sepeliri) zou kunnen worden begraven’: Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, 248 resp. 275. Het is trouwens wel heel opmerkelijk dat een doper in gewijde aarde wilde begraven worden; wellicht was het een wens van zijn familie. Voor het overige blijven de wederdopers in deze verslagen geheel op de achtergrond.

⁴⁸¹ Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 95 en uitgebreider 131-132; zie ook 291-292.

⁴⁸² Over hem: Knappert, *Opkomst en vestiging protestantisme*, 229; Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 216-218, die tevens enkele bijzonderheden meedeelt over de vergeefse pogingen om beslag te leggen op het erfdeel in de nalatenschap van Lenaerts vader Bouwen te Sommelsdijk. Vader Bouwen had op tijd zijn zoon onterfd. De al eerder genoemde dooplijst van Lenaert Bouwens vermeldt geen inwoners uit Overflakkee, zie Vos, ‘De dooplijst van Leenaert Bouwens’.

⁴⁸³ Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 300 en 436-437. In de bijlagen worden voor de periode 1566-1572 16 personen met name genoemd: *ibidem*, 526-528.

⁴⁸⁴ ‘Uxor balivi de Goeree dicitur Anabaptistis administrasse hac hieme bovem; in hoc oppidulo neque balivi cum familia, neque secretarius cum familia neque alii ex senatu accessere ad S. concionem,’ Van Vloten, ‘Kerkelijke herinneringen’, 262. Klaarblijkelijk gold ook hier wat Troost en Woltjer voor Brielle

stadsbestuur van Goedereede naar Den Haag ontboden om zich te verantwoorden omdat ‘die oude catholicque religye zeer weynich geacht ende dat dieselve aldaer gansch versmaet werdt.’ Veel kinderen worden niet gedoopt en de ouders laten zich daartoe ook niet overhalen. Tegen de pastoor worden ‘onwaardighe stucken’ bedreven ‘soe dat hy ten laesten, hadde hy nyet in perickel zyns levens willen zyn, genoodicht soude geweest hebben hem van daer te vertrecken.’⁴⁸⁵ Een plaats die eveneens als zeer ketters werd beschouwd was Bommenede, de Hollandse enclave binnen het Zeeuwse gebied.⁴⁸⁶ Voor aanhangers van lutherse en doperse opvattingen op het eiland Schouwen was het een toevluchtsoord omdat deze plaats buiten het rechtsgebied van Beoosten Schelde viel. Nog in 1604 blijken er wederdopers te zijn.⁴⁸⁷

Maar hoe omvangrijk de aanhang van calvinistische en doperse ideeën was is evenwel bij benadering niet te zeggen.⁴⁸⁸ Zeker is wel, en dat blijkt ook uit de eerder aangehaalde visitatieverslagen, dat de religieuze situatie van plaats tot plaats verschilde.

DE RELIGIEUZE SITUATIE NA 1572

Na de inname van Den Briel op 1 april 1572 verandert de religieuze situatie volledig en radicaal. Op 2 april en de dagen daarna worden in de stad zelf de kerken en kloosters) geplunderd.⁴⁸⁹ Voorzover zij zich niet aanpaste aan de nieuwe situatie stond voor de geestelijkheid in de stad en op het omringende platteland geen andere mogelijkheid open dan elders een goed heenkomen te zoeken. Zo kwamen de zusters van het Clarissenklooster in Antwerpen terecht.⁴⁹⁰ Een aantal Brielse kloosterbroeders zou naar Delft zijn getrokken, waar ze het overigens ook niet lang hebben kunnen volhouden.⁴⁹¹ Hoe riskant het was thuis te blijven of zich weer op het eiland als rooms geestelijke te vertonen ondervonden de Brielse kannunik Berwout Jansz. en de Nieuw-Helvoetse pastoor Henricus Bogardus). Eerstgenoemde werd op 7 april van zijn bed gelicht en zonder vorm van proces opgehangen. Bogardus had daarentegen aanvankelijk de wijk genomen maar op Goede Vrijdag, 4 april, was hij met een bootje de Maas overgestoken en vond hij het kennelijk veilig genoeg om weer op Voorne voet aan wal te zetten. Op Paaszondag droeg hij zelfs in zijn eigen parochie de mis op. Toen hij uit de kerk kwam werd hij verraden door ‘eenige sijner boeren’, waarna hij door de Geuzen werd ‘op een beest geset’ en naar Brielle overgebracht. Daar werd hij een dag later, op 7 april, voor Lumey gedaagd die hem, na een schijnproces en de nodige martelingen, naar de galg verwees.⁴⁹²

Na de mislukte poging van Bossu, *nota bene* in gezelschap van zijn neef, de heer van Heenvliet Maximiliaan van Cruyningen, om Brielle op 6 april te heroveren konden de Geuzen Brielle en het eiland Voorne gebruiken als uitvalsbasis voor de verdere uitbreiding van de Opstand.⁴⁹³ Daarbij moesten

constateerden: noch de beeldenstorm, noch het protestantisme was het werk van (uitsluitend) het proletariaat, ‘Brielle in hervormingstijd’, 338.

⁴⁸⁵ SAGO, Archief voormalige gemeente Goedereede, inv.nr. 691.

⁴⁸⁶ Troost en Woltjer, ‘Brielle in hervormingstijd’, 291.

⁴⁸⁷ ACBr 6-7 april 1604.

⁴⁸⁸ Een soortgelijke conclusie voor Zeeland: Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 152.

⁴⁸⁹ Een aantal opvarenden van de geuzenschepen moest achterblijven om de schepen te ‘bewaeren overmits de noordewint.’ Eén van hen, Claes Hermansz. van Sescamp, kwam pas zes dagen na de inname in Brielle ‘toe de kercken all gesmeeten waeren’ (uit het in Amsterdam afgenomen verhoor na zijn gevangenneming), Klok, *Brielle. Stad der Watergeuzen*, 41.

⁴⁹⁰ Breidfeldt, Silverius, ‘De Clarissen van Brielle’, 17. De Brielse priester Adriaen Terling deelt in zijn kroniek mee dat hij in 1572 uit Voorne vertrok, NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, 100.

⁴⁹¹ Jaanus, *Hervormd Delft*, 30; hij spreekt over ‘minorieten’. In Brielle is echter niets bekend over een minorietenklooster.

⁴⁹² Het gehele relaas bij Opmeer, *Martelaarsboek*, 11-15.

⁴⁹³ Over de strijd tussen geuzen en Spanjaarden in de jaren tot 1575 ten noorden van de Maasmond, met alle ellende van dien voor de bevolking van onder meer Vlaardingingen en Maassluis, zie Brouwer en Vellekoop, *Spaans benaand*. Over de deelname van Maximiliaan van Cruyningen: ’t Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 144.

natuurlijk met name de kerkgebouwen het ontgelden. In verband met de verdediging van de stad tegen de Spanjaarden waren de parochiekerken van Nieuwland en Rugge al in brand gestoken en gesloopt;⁴⁹⁴ het Regulierenklooster van Rugge had hetzelfde lot ondergaan. Van de plaatselijke magistraten in de dorpen werd een nieuwe eed afgenomen. Volgens een 17e-eeuwse katholieke bron zijn de Geuzen al snel na de inname van Den Briel Overflakkee binnengevallen en hebben daar alle pastoors, niet één uitgezonderd, verdreven.⁴⁹⁵ In Sommelsdijk, Dirksland en andere dorpen zouden de kerken zijn geplunderd. Het verhaal ging dat de voltallige magistraat van Goedereede per schip naar Brouwershaven was gevlucht, terwijl ook de pastoor van Goedereede, Jacob Doens, zich uit de voeten maakte.⁴⁹⁶ Op 21 april kwamen de Geuzen ‘met thien scepen, wel versien van crygsvolk, over den stroom van Grevelingen naar Brouwershaven, spolieerende ende raserende alle de kercken van Oost-duvelant, Dreysschoren ende Bommenede’.⁴⁹⁷ Eind mei, begin juni was het eiland Tholen aan de beurt. Kerken werden beroofd, huizen geplunderd en boerderijen in brand gestoken.⁴⁹⁸ Het absolute dieptepunt in het optreden van de Geuzen ten opzichte van de katholieke geestelijkheid was wel het ombrengen van de 19 martelaren van Gorcum op 9 juli 1572. Het drama vond plaats in een nog overgebleven bouwvallige turfschuur behorend bij het enkele maanden eerder vernietigde klooster in Rugge. Behalve 11 franciscanen uit Gorcum behoorden daar ook een aantal seculiere geestelijken bij waaronder de pastoor van Heinenoord, Andries Wouters, en de pastoor en kapelaan van Monster, Adriaan van Hilvarenbeek en Jacques Lacops en voorts de oorspronkelijk uit het klooster Rugge afkomstige augustijn Jan van Oisterwijk.⁴⁹⁹ Eén van hun twee ondervragers in Den Briel was de ons reeds bekende ex-kapelaan Andries Cornelisz.⁵⁰⁰

Het lijdt geen twijfel dat onder de fanatieke leiding van Lumey het katholicisme in materieel en in personeel opzicht in enkele maanden tijd op deze eilanden zo goed als volledig is weggevaagd. Hoe de bevolking daarop reageerde is niet of nauwelijks bekend; er zijn geluiden dat het optreden van de Geuzen groot ongenoegen onder de inwoners teweeg bracht, mede omdat zij ook dezen niet ontzagen.⁵⁰¹ Zo had Maerten Cornelisz. uit Heenvliet, een pachter van de heerlijke visserij aldaar, maar bitter weinig reden om zich te verheugen over de komst en daarna de overwinning van de ‘graeff van der Merck’: de man leed grote schade omdat plunderende Geuzen zijn fuiken en netten afnamen, in stukken sneden en hem zo

⁴⁹⁴ In 1573 gaf de Brielse regering een ieder de vrijheid om van hetgeen er van het regulierenklooster te Rugge was blijven staan weg te nemen wat van zijn gading was, De Jager, ‘Bijdrage geschiedenis klooster Rugge’, 3.

⁴⁹⁵ De Geuzen ‘simul insulam praedictam invasere eodem statim anno et pastores omnes ejecerunt, nullo relicto’, Kleijntjens, ‘Oude-Tonge’, 355.

⁴⁹⁶ Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157. Boers meldt dat de baljuw, die ‘der spaansche zijde’ was toegedaan, naar Brussel vluchtte, de burgemeester Jan de Backer die hem vergezelde belandde in de gevangenis en werd daar vermoord, Boers, *Beschrijving Goedereede en Overflakkee*, 97. Volgens Van Alkemade, Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:170, zou hij ‘de Roomsche kerk verlaten, en de Hervormde Leer gepredikt’ hebben.

⁴⁹⁷ Lommel, A. van, ‘De kerksieraden te Bommenede’, 446; Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157.

⁴⁹⁸ Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 184.

⁴⁹⁹ Een uitgebreid hagiografisch relaas verscheen in 1604 in Antwerpen door Guilelmus Estius, *Waerachtige historie van de martelaers van Gorcom*, een Nederlandse vertaling van *Historiae martyrum Gorcomiensium* (Douai, 1603).

⁵⁰⁰ Estius typeert hem ‘wat gheleerder maer niet vele wijser’ dan zijn mede-ondervrager en tekent hem als een opportunist, een ‘licht-veerdighe mensche’, die ‘om in gheen perijckel te vallen heeft met eenen nieuwen Prince een nieuwe religie aenveerdte ende heeft hemselfen ghepresenteert tot eenen predicant deser nieuwer secten, bereedt die nieuwe gasten onderdanigh te zijn’, Estius, *Waerachtige historie*, 188-189. We zagen echter dat Cornelisz. al vele jaren eerder protestantse opvattingen er op nahield.

⁵⁰¹ Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 352, noot 204. Een genuanceerde karakterisering van de watergeuzen bij De Meij, *De watergeuzen*, 175-180, die vindt dat de watergeuzen te veel zijn beoordeeld naar het woeden van Lumey tegen Hollandse priesters in 1572. Woltjer heeft de indruk dat de watergeuzen in Friesland na 1572 nog maar weinig steun en sympathie vonden, Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 227-228.

bijna een jaar lang van zijn broodwinning beroofden.⁵⁰² Dergelijke gegevens zijn schaars, maar vast staat wel dat de inwoners, nog midden in de nasleep van de Allerheiligenvloed verkerend en zo rond 1573/1574 ook nog eens geplaagd door de pest, zwaar gebukt gingen onder het oorlogsgeweld. Zuidelijk van de regio brachten de pogingen van de Spanjaarden om het eiland Schouwen te veroveren eveneens de nodige onrust met zich mee. En niet alleen de Spaanse overheerser maar ook de nieuwe bevrijders kostten geld. Of de machthebber nu Alva of Lumey heet, het opbrengen van belastingen en op het grondgebruik drukkende lasten is nooit populair. Op 1 augustus 1572 trekt ontvanger Allaert van Honcop vanuit Brielle het land van Voorne en Putten in ‘met eenen man die de lantluyden kende’ om de pachten van de geannoteerde (in feite geconfisqueerde) goederen te innen.⁵⁰³ Uit het feit dat hij twee soldaten meekreeg leiden we af dat hij niet op een warme ontvangst bij de bevolking rekende. Maar Lumey zat te springen om geld. In de rekening en verantwoording noteert Van Honcop dat ‘die gecommiteerde van de voors. grave van den Marcke zeere presseerden om gelt t’ontfanghen,’ ja dat hij door Lumey’s plaatsvervangers, werd ‘gequelt (...) om gelt te hebben’ om aan het eind ervan te verzuchten dat het innen van de pachten met ‘grote moyte ende arbeit is geweest met pericule van zynen lyve ende grooten ondancck van vele mensschen.’⁵⁰⁴ Nog een klein tipje van de sluier over de gezindheid van de bevolking wordt opgetild als hij schrijft dat het nogal wat moeite kostte ‘om uut d’ene ende d’andere in ‘t secreet te vernemen de goeden die confiscabel zouden zyn.’⁵⁰⁵ In 1573 moest heel Voorne geld opbrengen voor de ruiters die onder bevel van jonker Willem van Dorp stonden.⁵⁰⁶ De inwoners van Overflakkee moesten meebetalen voor de versterking van Brielle.⁵⁰⁷ In juli 1574 wordt Overflakkee verzocht 100 man te leveren voor de fortificatie van Bommenede.⁵⁰⁸ Het jaar daarop moeten er fortificaties worden aangelegd op het eiland en de bevolking moet dulden dat er troepen op het eiland worden gelegerd op gezag van Oranje.⁵⁰⁹ De onrust wordt geïllustreerd door allerlei geruchten die de ronde doen. Het strategisch belangrijke Ooltgensplaat was in handen van de geuzen die daarmee de scheepvaart tussen Holland en Zeeland konden beheersen. Maar de geruchten gaan dat Ooltgensplaat weer Spaans en Brielle weer ‘an des conincks sijde’ is.⁵¹⁰ Die geruchten zijn niet waar, maar wel moeten vanwege de dreiging van de Spanjaarden, die Schouwen zijn binnen gevallen, in oktober 1575 de dijken rond Den Briel worden doorstoken ter bescherming van de stad.⁵¹¹ De Spaanse dreiging is immers reëel: op 30 oktober valt Bommenede en begint er een langdurig beleg voor Zierikzee. Sommige Briellenaren wordt de grond al te heet onder de voeten en maken dat ze in Delft komen.⁵¹² Het is inderdaad de opzet om, als Schouwen eenmaal weer in Spaanse handen is, van daaruit een aanval op Holland te ondernemen. De ontvanger van de kerkegoederen van Overflakkee, Joost Augustijnsz., klaagt in zijn verantwoording over het jaar 1576 dat hij de verantwoorde ontvangsten met veel moeite (en kosten) heeft kunnen innen aangezien de

⁵⁰² ’t Hart, *Heerlijkheid Heemliet*, 145-146.

⁵⁰³ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4590, fol. 32-32v.

⁵⁰⁴ Ibidem, fol. 32v, 33 en 35-35v. Nog in augustus werd Van Honcop gelast om ‘te doen maeyen drie gemeeten boonen staende te Ruggen’ en die te bergen ‘in ’t logement van myn heere die grave’. Daarna ondernam hij nog meer tochten over het gebied rond Brielle om ‘te manen die lantluyden doer gebreck van gelde’, ibidem fol. 33v.

⁵⁰⁵ Hetzelfde overkwam de ontvanger van de geannoteerde goederen De Gadifer die de Hoekse Waard rondreisde, zie Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland*, 139-140 die exact hetzelfde beeld schetst.

⁵⁰⁶ Klok, *Voorne en Putten*, 158.

⁵⁰⁷ Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 6846, 13 juni 1573 aan de bestuurders op Overflakkee.

⁵⁰⁸ Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 3543, 18 juli 1574 aan de bestuurders op Overflakkee.

⁵⁰⁹ Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 1935, 15 juni 1575 en nr. 10683, tussen 23 en 26 juni 1575 aan de inwoners op Overflakkee.

⁵¹⁰ Rooze-Stouthamer, *Opmaat tot de Opstand*, 157. Het geruchtencircuit: Van Eeghen (ed.), *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 523.

⁵¹¹ Correspondentie van Willem van Oranje, brief nr. 2052, 1 okt. 1573 aan de heemraden van Voorne. In oktober 1575 vernam Wouter Jacobsz. het bericht dat de Spaanse troepen voor Brielle in het land van Voorne lagen, Van Eeghen (ed.) *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 535.

⁵¹² Van Eeghen (ed.), *Dagboek Wouter Jacobsz.*, 539.

'huysluyden door de groote lasten van 't houden van den soldaeten [als oock] van groote extraordinar[es] geschoth hoe langer hoe meerder [verarmen] ende [verachteren] want, doordien de Spangaerden in Dirclant gecomen zynde, is onse geuzen [leger] commen leggen in 't eylant van Overflacquee ende bysonder in 't quartier van Dirclant, alwaer de meeste pachters wonen, waerdoor den huysluyden in den gront bedorven worden ende oversulcx veele van hen den landen verlieten ende uuyten eylande vertrocken (...).⁵¹³

De met de verovering van Den Briel in april 1572 ingeluide periode van onrust in deze streken eindigde eigenlijk pas eind 1576 toen de Spanjaarden naar Vlaanderen en Brabant trokken om daar te gaan muiten. Met het ontzet van Leiden in oktober 1574 was het aan de noordkant van de Maas al wat rustiger geworden. De frontlinies kwamen wat verder weg te liggen van Voorne, het oorspronkelijke bruggehoofd van de Opstand. Niet zonder opluchting schreef Aegidius Johannis uit Brielle dat 'naerdien die viandt door Gods genade van ons te rugge ofgeweecken is (...) daerom hier bij ons meerder vrijheyt is om te wonen.'⁵¹⁴ De rust was wel betrekkelijk: nog in 1579 beraamden de Spanjaarden een (mislukte) aanslag op Den Briel.⁵¹⁵

Temidden van al die rampspoed wordt in het kerkelijk leven zo goed en zo kwaad als het gaat de reformatie doorgevoerd. In Brielle komt in 1572 de calvinistische gemeente weer in de openbaarheid. In de loop van 1572 en 1573 doen de eerste predikanten in de omgeving van Brielle hun intrede, zoals in Heenvliet en Geervliet. Het verbod van de Staten van Holland op de uitoefening van de katholieke eredienst in april 1573 bezegelde het einde van de katholieke kerk als legaal instituut. En in 1574 begint de classis haar werk; vanaf dat moment kon het voorbereidende organisatorische werk van de calvinisten in Wezel en Emden vruchten gaan afwerpen.

De uiterlijke (en in de beginfase gewelddadige) dekalonisering van de samenleving hield allesbehalve in dat de bevolking na 1572 in groten getale overging naar de gereformeerde kerk. Woltjer schetste in zijn *Friesland in Hervormingstijd* scherp de contouren voor Friesland. rond 1572: ter rechterzijde een kleine groep aan de kant van de contra-reformatie en ter linkerzijde een kleine groep strijdbare protestanten en daar tussenin de grote meerderheid, afkerig van de contra-reformatie en de daarbij behorende repressie maar ook weinig op hebbend met het militante protestantisme. Dat is het kerkelijke beeld. Politiek gezien ziet Woltjer aan de rechterzijde de koningsgezinden en links de sympathisanten van de opstand en daar tussen in de meerderheid tussen deze twee uitersten in.⁵¹⁶ Met alle nuanceverschillen met Friesland. moet dit raster goed toepasbaar zijn op de regio rond Brielle. Onverschilligheid ten opzichte van de oude kerk was, zo is hiervoor al gebleken, ruimschoots aanwezig; al dan niet vage sympathieën voor het protestantisme⁵¹⁷ waren er ook al een halve eeuw, maar een zeer brede heterogene middengroep, die de meerderheid van de bevolking uitmaakte, koos daarmee nog niet overtuigd voor het protestantisme, laat staan voor het calvinisme.

Troost en Woltjer concluderen dat er rond 1566 op Voorne naast de katholieke kerk twee groepen dissenters zijn waar te nemen: de wederdopers en 'de in 1566 ontstane protestantse, vrij duidelijk calvinistische gemeente' in Brielle.⁵¹⁸ Maar daarnaast was er een brede middengroep die weliswaar nog wel

⁵¹³ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4601A, fol. 50-50v. Door vocht is de passage deels moeilijk leesbaar, soms geheel onleesbaar; wat tussen vierkante haken staat is een gissing. In de rekening over 1577 wordt de klacht nog eens herhaald: 'overmits de lantluyden door 't leger, in den voerleden jaer in 't eylant gelegen hebbende, den huysluyden in den grondt bedorven zyn geworden, waerdoer oeck veel huysluyden uuyten eylanden vertrocken waren (...).', NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4601B, fol. 50.

⁵¹⁴ In een brief op 18 jan. 1577 aan zijn ambtsbroeders in Emden, Jansen en Toorenenbergen (ed.), *Brieven* (Emden en Delft), 23-24.

⁵¹⁵ Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:132-133.

⁵¹⁶ Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 238.

⁵¹⁷ Hier gemakshalve gebruikt als verzamelterm.

⁵¹⁸ Troost en Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd', 341-342.

binnen de oude kerk waren gebleven maar waarvan de opvattingen ‘verre van orthodox katholiek’ waren. Nu de katholieke kerk was weggevallen was de grote uitdaging nu voor zowel de wederdopers als de calvinisten om de ‘hearts and minds’ van die omvangrijke middengroep te winnen. Dat bleek al problematisch genoeg, niet alleen tijdens maar ook na de onrustige tijden van oorlogvoering, ziekten, overstromingen en economische tegenslagen. Een bestaande kerk vernietigen is één ding, een vernieuwde kerk weer opbouwen een tweede.

Om te beginnen zag de gereformeerde kerk zich voor de bijna onmogelijke opgave geplaatst de nieuwe leer bij een bevolking ingang te doen vinden die in meerderheid op zijn best maar matig geïnteresseerd was. Daarbij kon de lat niet al te hoog gelegd worden. Op de Dordtse synode in 1574 stelde de classis Brielle al dat de ‘Palsgraefschē’ (lees: Heidelbergse) catechismus niet alleen bij kinderen maar ook bij de ouderen het begrip te boven ging. Opdat ook die laatsten tot ‘een recht verstandt der christelicker religie mochten comen’ werd in de classis in plaats van de ‘Heidelberger’ ‘nae gelegentheyt des volcks’ gebruik gemaakt van het veel eenvoudigere en beknoptere (het bevatte slechts 41 vragen) boekje van Martinus Micron: *Een corte ondersoekinghe des gheloofs*.⁵¹⁹

Niet alleen de reformatie van de leer maar ook die van het leven had van meet af aan de aandacht van de predikanten. Op 15 december 1573 schrijven Johannes Miggrodius, predikant in Veere, en Johannes Gerobulus, toen predikant in Vlissingen, in een brief aan de Delftse predikant Arent Cornelisz. in relatie tot het Voornse gebied over een ‘nader reformatie’ (deze term, klaarblijkelijk een vertaling van *reformatio exactior*, komt uit een aantekening op de achterkant van die brief).⁵²⁰ In dat licht valt ook de instructie voor de afgevaardigden van de classis Brielle naar de synode van Dordrecht in 1574 te zien, waarin wordt gezegd dat men veel kerken ‘daer den dienst des Woordts noodich is woest vindt leggen, waardoor alle vervremdinge van godsdyenst, godloosicheyt ende vleeschelicke wulpsheit is wassende.’⁵²¹ Wat het laatste betreft: de *casus matrimoniales* die door de classis aan de synode werden voorgelegd en in de eerste classicale vergaderingen ter sprake kwamen illustreren het morele peil van tenminste een deel van de bevolking. En wat het godsdienstige aangaat: als Mooij stelt dat aan het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw bij de bevolking in Bergen op Zoom ‘een zeker gebrek aan eerbied voor het kerkelijke’ kan worden geconstateerd, dan gaat dat met alle waarschijnlijkheid ook op voor de bevolking binnen het gebied van de classis Brielle. De tijdgenoten, aldus Mooij, spraken van ‘een algemene normvervaging onder burgers en militairen als gevolg van de oorlogssituatie’ en hij vervolgt:

‘Daarnaast moet de ontwijding van kerken en kapellen, schending van relieken, heilige vaten en andere religieuze voorwerpen en vernedering van seculiere geestelijke en religieuze bij grote delen van de bevolking de eerbied voor het kerkelijke tot een minimum hebben teruggebracht.’⁵²²

Wat hier over Bergen op Zoom wordt gezegd sluit vermoedelijk naadloos aan op de situatie in Voorne en Putten in de eerste decennia na 1572.⁵²³

Eén ding is zeker: van de katholieke kerk hadden de gereformeerden geen last meer; haar rol was geheel uitgespeeld. In dat verband is het veelzeggend dat in de classis Brielle niet of nauwelijks wordt gesproken over katholieke activiteiten. In de gehele periode 1574-1623 komt het woord ‘paap’ zegge en schrijve drie

⁵¹⁹ Rutgers, *Acta*, 196. De volledige titel van het boekje van Martinus Micron: *Een corte ondersoekinghe des gheloofs over die ghene die ben totter Ghemeynte begheven willen*, verschenen 1553, herdrukken tot laat in de 17e eeuw. Het boekje is ook wel aan à Lasco toegeschreven, Knappert, *Ontstaan en vestiging protestantisme*, 297.

⁵²⁰ Dit ‘vroegē’ gebruik van de term ‘nadere reformatie’ (*reformatio exactior*) sluit naadloos aan bij wat Van Lieburg recentelijk schreef over de nadere reformatie: niet een door Willem Teellinck ‘geïnitieerde beweging maar als een gemeenschappelijk project dat door gereformeerden rond 1576 was aangevangen’, Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 308.

⁵²¹ Rutgers, *Acta*, 197.

⁵²² Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 362.

⁵²³ Voorbeelden van gewelddadigheden in Heenvliet: ’t Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 163-168.

keer in de classicale acta voor: één keer ingeval van een vrouw in Simonshaven die door een ‘pape’ was getrouwd; de andere twee keren betreft het ‘papen’ uit West-Brabant die vanuit Oostflakkee wellicht nog wat aanhangers trokken. De stereotiepe ‘paepsche stoutigheden’ komen in deze regio nauwelijks voor. In 1585 is in de resoluties van de Staten van Holland bij uitzondering sprake van een ‘seeckere paep’ die zich op Overflakkee ‘vervordert heeft secretelijck misse te houden, ter presentie ende ten huysen van’ particulieren.⁵²⁴ De Kok stelt dat rond 1650 de Zuid-Hollandse eilanden (in tegenstelling tot vele andere delen van het Hollandse platteland) praktisch volledig voor de Katholieke Kerk waren verloren. In 1635 wordt voor Brielle en het omliggende Voorne nog een aantal van 1200 communicanten genoemd (ca. 6 % van de bevolking), een aantal waarvan een kleine dertig jaar later (1662) er nog maar 20 over zijn.⁵²⁵ Volgens andere geluiden hebben zelfs de laatste aanhangers van de oude religie rond 1620 Brielle verlaten; pas veel later, rond 1660, zouden zich weer enkele katholieken in deze omgeving vestigen.⁵²⁶ Het enige wat we op basis van het voorgaande kunnen vermoeden is dat tussen 1572 en 1620 de dekatholisering van de bevolking zich hier sneller dan elders in Holland heeft voltrokken en hier radicaler is geweest.⁵²⁷ Op Overflakkee is ongetwijfeld een (klein) deel van de bevolking de oude roomse kerk trouw gebleven. Met name in en rond Oude-Tonge is er wat betreft de katholieke aanhang sprake van continuïteit; het ligt voor de hand een samenhang met de katholieke ambachtsheren van Grijsoord te veronderstellen. Rond 1640 wordt in Oude-Tonge een Jezuïetenstatie in het leven geroepen. In de stad Goedereede was in 1638 geen katholiek meer te vinden⁵²⁸ en dat zal zeker wel voor het hele eiland Westvoorne (‘grondig geprotestantiseerd’⁵²⁹ volgens Rogier) hebben gegolden. De laatste pastoor van Ouddorp, Christoffel Ariensz., wordt nog in 1590 betaald uit de inkomsten van de pastoriegoederen in Ouddorp; in hoeverre hij nog (clandestien) als zielzorger actief is geweest is niet bekend.⁵³⁰ Maar het feit dat hij tijdens de heksenprocessen te Goedereede rond 1585 nog betrokken werd bij het verhoor van één van de verdachten, zou er op kunnen wijzen dat hij nog een zekere rol speelde in de Ouddorpse samenleving.⁵³¹ Het einde van de katholieke kerk in Holland maakte ook niet meteen een eind aan de gehechtheid aan de rites en gebruiken van de oude kerk. Het afschaffen van die oude tradities stond wel bovenaan op het verlanglijstje van de calvinisten. Al tijdens de eerste vergadering besloot de classis dat geen lijkdiensten meer mochten worden gehouden; er wordt later ook niet of nauwelijks meer op teruggekomen.⁵³² De synode van Dordrecht van 1574 keerde zich ook tegen het klokluiden tijdens begrafenissen; de classis

⁵²⁴ Resoluties Staten van Holland, 24 apr. 1585. Het gaat hier met zekerheid om dezelfde priester (Willem de Lange) waarover op de particuliere synode te Gouda in 1601 wordt gesproken ‘die eertyts tot Dordrecht, Oudetonghe ende elders meer is uitgeseijt geweest’ en zich toen in Oegstgeest ophield, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* III, 167. Zijn verhoren: Van Lommel, ‘Guilielmus de Lange’, 119-128.

⁵²⁵ De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 187.

⁵²⁶ Margry, ‘De creatie van heilige ruimten’, 255-256. Een rapportage uit 1617 meldt dat er in Brielle geen priester is en nauwelijks nog een katholiek (‘vix ullus ibi civis Catholicus’), Brom (ed.), ‘Verslag over de Hollandsche missie ten jare 1617’, 465.

⁵²⁷ Vgl. hiermee het rapport van een in opdracht van de Staten van Utrecht in 1593 uitgevoerde visitatie van de kerkelijke situatie op het platteland van Utrecht. Vele pastoors waren nog in functie, veel kosters waren nog rooms-katholiek gebleven en er was nog nauwelijks gereformeerd onderwijs. Voor een impressie van het rapport: De Booy, *Weldaet der scholen*, 5-12.

⁵²⁸ Hoogland (ed.), ‘Descriptio status’, 210: ‘In oppido Goerea (...) nulli jam, quod scitur, reperiuntur Catholici’.

⁵²⁹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 787.

⁵³⁰ NA, Rekenkamer ter auditie, inv. 4660, fol.30. Rond 1600 blijkt hij overleden te zijn, SAVPR, Stadsarchief Brielle, inv.nr. 1386, fol. 66.

⁵³¹ Rollin Couquerque, ‘Heksenprocessen te Goedereede’ II, 332 en 356.

⁵³² ACBr 19 apr. 1574. Pas in 1622 zullen twee leden van de classis de overheid van Hellevoet en Rockanje aanspreken ‘om te weeren sekere abuisen nopende de begravinge der dooden onder de predicatie’, ACBr 26 apr. 1622. Anders in bijv. de classis Dordrecht, Elliott, *Protestantization*, 473-474.

Brielle heeft slechts één keer de baljuws gevraagd ‘het luijden te besorgen’.⁵³³ De meeste kerkelijke feestdagen behoorden evenzeer tot het verleden, maar het afschaffen van het kerstfeest is uiteindelijk niet gelukt. Omdat men binnen de classis daarin niet één lijn trok bepaalde de classis in 1586 dat op de tweede paas- en pinksterdag en op kerstdag zou worden gepreekt maar niet op het feest der besnijdenis (1 januari) en op hemelvaartsdag.⁵³⁴

Maar in diezelfde vergadering staat de schuldbekentenis van Franciscus Borluyt, predikant in Middelharnis opgetekend. Hij bediende onder meer de huisdoop, had op de preekstoel over reliquien gesproken ‘sonder wederlech’ en had ‘met den lijken gaende, een cruus op die kiste makende, die eerste schoppe aerde’ ingeworpen.⁵³⁵ Hoewel het in de classicale acta daarbij blijft levert het toch een aardig inkijkje op in het voortbestaan van traditionele gebruiken. Zijn voorganger Ajax Westerwold valt, zoals we verderop zullen zien, nog minder als een volbloed calvinist te beschouwen. Ook katholieke datumaanduidingen komen we incidenteel nog wel tegen in de acta zoals halfvasten (ongeveer op de helft van de vastentijd), St. Jacobsdag (25 juli), Bamis (1 oktober) en Allerheiligen (1 november).⁵³⁶ In 1577 worden in Korendijk zelfs de altaren hersteld. Aegidius Johannis, die het uit betrouwbare bron had vernomen, is bang dat ‘dusdanige werkenge een groot beroerte souden maeken in den landen ende naegevolget souden worden.’ Zijn vrees dienaangaande moet gebaseerd zijn op een realistische inschatting van de gezindheid van de bevolking op het platteland.⁵³⁷

Had de gereformeerde kerk in deze streken van de katholieke kerk als instituut eigenlijk niets meer te duchten, anders lag dat met de wederdopers. Over het algemeen komt de verhouding tot de wederdopers in de classis Brielle overeen met het algemene beeld in de Noordelijke Nederlanden. Ondanks de repressie in de jaren zestig zijn zij in staat gebleken zich op diverse plaatsen te handhaven zoals in Zwartewaal, Middelharnis, Ooltgensplaat en ook op Westvoorne. Zo’n 40 jaar later nog, in 1608, schreef Donteclock, jarenlang predikant in de classis Brielle, dat de ‘mennonisten ofte wederdooperen (...) in grooten ghetale hier te lande zijn.’⁵³⁸ In de classis Dordrecht groeide het doperdom tot in het begin van de 17^e eeuw; in de classis Delft lijkt de aantrekkingskracht van de dopers dan juist wat te tanen.⁵³⁹ In de classis Edam was het vooral de verdeeldheid in eigen kring die de werfkracht van de doopsgezinde richting aantastte, zodat zij wel als een concurrent maar niet als een bedreiging werd aangevoeld.⁵⁴⁰

Na 1572 waren zij geleidelijk aan in de positie van een gedulde minderheid terecht gekomen maar dat hadden zij vooral aan de overheid te danken. Al meteen in 1574 vraagt de classis op de synode in Dordrecht advies

‘hoe dat men alderbest de secte der wederdooperen sal wederstaen. Want tot het gehoor des godlicken woordts en comen sy nyet, ende aen ’t disputeren en can men se nyet crygen. Hierentusschen soe kruypt haer valsche leere als de kancker, want behalven dat het dorp van Swartewael den meesten hoop die secte toegedaen is, soe neemt se toe van daer krupende door het gansche landt van Voorn, ende dat in de voorneemste dorpen als in Heenvliedt, Suydtlandt ende Abbenbrouck etc., iae dat men in sommige dorpen gansch gheen kinderen en doopt.’⁵⁴¹

⁵³³ Rutgers, *Acta*, 142. Ook latere synodes spraken zich in dezelfde zin uit, bijv. de synode van Dordrecht in 1578, Rutgers, *Acta*, 249.

⁵³⁴ ACBr 22 sept. 1586.

⁵³⁵ In het naburige Sommelsdijk bleef rond diezelfde tijd het katholieke karakter van de rederijkerij nog steeds bewaard, Van Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, 65-67.

⁵³⁶ Bijv. in ACBr 29 sept. 1578, 12 sept. 1605, 19 apr. 1574, 25 aug. 1598. Nog tot 1800 worden dergelijke datumaanduidingen in Heenvliet gehanteerd, ’t Hart, *Heerlijkheid Heenvliet*, 154.

⁵³⁷ Brief van Aegidius aan Arent Cornelisz. van 25 mrt. 1577, GAD, AHG Delft, inv.nr. 43.

⁵³⁸ Geciteerd door Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 243. Op Texel liet zich na 1572 evenmin ‘de vitaliteit van de doperse stroming (...) onderdrukken’, Van der Kooi, *De Wynberch des Heren*, 303.

⁵³⁹ Elliott, *Protestantization*, 254-264; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 244; *ibidem* II, 157.

⁵⁴⁰ Geudeke, *Classis Edam*, 402.

⁵⁴¹ Rutgers, *Acta*, 196.

Uit deze formulering, waar geen woord Frans bij is, blijkt dat de classis nogal bevreesd was voor deze nogal ongrijpbare (want: ‘aen ’t disputeren en can men se nyet crygen’) concurrenten op de religieuze markt. Als Florentius Gerardi een paar jaar later wil vertrekken uit Zwartewaal voert hij aan dat ’s zondags niet meer dan zes of zeven kerkgangers onder zijn gehoor komen en degenen die komen worden op straat door de mennonisten bespot.⁵⁴² De classis Rotterdam besluit in oktober 1580 contact te leggen met de classes Brielle en Den Haag om gezamenlijk bij Oranje aan te dringen op het verbannen van de dopers uit Holland.⁵⁴³ In de acta van de classis Brielle is er niets van terug te vinden maar het tekent de beduchtheid van de calvinisten voor de dopers.

Klachten zijn er ook over het feit dat de dopers zelf huwelijken sluiten.⁵⁴⁴ In Ooltgensplaat staan in de periode 1584-1621 tenminste tien huwelijken in de proclamatieboeken vermeld die ‘voor haerlieder gemeente menniste’ zijn gesloten.⁵⁴⁵

Opmerkelijk is de situatie in Spijkenisse. In 1629 klaagt de predikant dat de schepenen collega’s proberen te krijgen ‘van roomse of wederdoopsche dwalinge.’⁵⁴⁶ Wederdopers zag men niet vaak in de schepenbank maar in Spijkenisse was men dat kennelijk toch al lang gewend, mogelijk door gebrek aan geschikte kandidaten van calvinistischen huize. Als in 1591 Johannes Tayus wegens zijn vertrek uit Zuidland een attestatie vraagt, wordt hem onder meer voor de voeten geworpen dat hij heeft ‘gesoliciteert voor eenige mennoniten, die als schepenen in Spijkenisse waeren gestelt.’⁵⁴⁷

De dopers wisten zich dus niet alleen te handhaven, er ging ook werfkracht van hen uit. Meer dan eens komen er gevallen van het ‘allenskens vervallen’ tot de wederdopers ter sprake, zoals bij Spijkenisse, Heenvliet, Middelharnis, Bommenede (het betreft hier zelfs een ouderling), nog eens Heenvliet en Middelharnis (‘somige’), Zuidland en nogmaals Spijkenisse (‘hellende na de mennoniten’).⁵⁴⁸ In Goedereede waren er twee waarvan

‘de eene de zinnen niet wel vast hebbende, de dwalinge der wederdoopers wel metten monde verwierp, dan niettemin haere predicatie frequenteerde, d’ander daerentegen strenge voor de wederdoopers dwalinge ende tegen de waarheyt was strydende.’⁵⁴⁹

De tweede vrouw blijkt later een zekere Wybe Claes te zijn; zij lastert niet alleen de gereformeerde leer maar probeert ook anderen over te halen.⁵⁵⁰ Het beleid was dat zolang er geen herdoop had plaatsgevonden de kerkenraad bleef vermanen, ging men over tot herdoop dan volgde ‘met alle gevoechelycke middelen de excommunicatie’.

Maar behalve over genoemde Wybe heeft de Goereese predikant de Court ook meer algemene klachten over de ‘mennoniten’ op Westvoorne: ze noemen de magistraten ‘duyvelsdienaers’ en belasteren de gereformeerde religie. Hij vraagt of het niet mogelijk is dat de autoriteiten ‘de lastermonden deser mennoniten wat inbinden ofte stoppen.’⁵⁵¹ De classis stelt het inderdaad aan de orde bij de baljuw van Voorne en zijn leenmannen. Ook ds. Ridderus van Middelharnis moet met lede ogen aanzien dat ‘de

⁵⁴² ACBr 18 juni 1576.

⁵⁴³ Ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 179; Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 13 (31 okt. 1580).

⁵⁴⁴ ACBr 28 juli 1597,

⁵⁴⁵ Zie Vervloet (ed.), *Omgeroepen van de pui te Ooltgensplaat*, 9-32 passim.

⁵⁴⁶ Geciteerd bij Stuve, *Kruipende door het land van Voorne*, 54.

⁵⁴⁷ ACBr 11 mrt. 1591.

⁵⁴⁸ Resp. ACBr 19 okt. 1599, 7 okt. 1603, 7 en 8 apr. 1604, 9 juni 1604, 10 mei 1605, 29 apr. 1620, 23 juli 1620.

⁵⁴⁹ ACBr 6 apr. 1622.

⁵⁵⁰ ACBr 28 juni 1622.

⁵⁵¹ ACBr 28 juni 1622.

mennoniten tot Middelharnisse een huys gecocht hebben om daerin haren dienst openbaerlick te doen 't welck sy noyt voor desen soo openbaerlick gedaen hebben.⁵⁵²

Een overgang van dopers naar de gereformeerden kwam ook wel voor zoals in Zuidland waarbij de classis aanraadde de betreffende vrouw voor de kerkenraad te laten komen en

'de wederdoopersche dwalinge aldaer sal laten versaecken ende sy sulcx doende met leedtwesen te thoonen over de voors. dwalinge ende belydenisse doende van de leere onser kercke, deselve bekennde te wesen de eenige ende waerachtige leere ter salicheyt. Dat sy, alsdan synde oprecht van handel ende wandel, mach totten gebruyck des avontmaels toegelaten werden.'⁵⁵³

Ook een predikant kon in een doperse reuk staan. De Dirkslandse magistraat werd door de classis aangeraden de aanstaande dominee Johannes Damman voorlopig bij provisie aan te stellen. Ondertussen moest hij nog maar een paar keer proponeren terwijl collega's in de buurt hem 'op eenige puncten de wederdooperen aengaende' aan de tand zouden gaan voelen.⁵⁵⁴

Uiteraard kon een predikant ter plaatse een positieve of negatieve invloed hebben op de aantrekkingskracht van het doperdom. Toen Johannes Agricola van Heenvliet een beroep had gekregen van Noordwijk, drong de overheid er op aan dat Agricola pas zou mogen vertrekken als er een opvolger voor hem was 'deurdien dattet anders staet te duchten datter afbreuck in hare gemeente deur de wederdoopers sal geschieden.'⁵⁵⁵ Aan de andere kant werd er tijdens het hooglopende conflict tussen ds. Rushius van Ouddorp enerzijds en de gemeente en de classis anderzijds geklaagd dat 'haere kercke dagelycks afnam ende datter veele den wederdooperen toevielen'.⁵⁵⁶ Het roept de vraag op of de gewone kerkgangers zelf een grote afstand tussen de gereformeerde kerk en de doopsgezinden hebben beleefd. Mogelijk tekent Van Dam 60 jaar later een wat al te idyllisch plaatje over Ouddorp, maar het zal toch ook niet helemaal uit de lucht gegrepen zijn als hij, sprekend over de inwoners van datzelfde Ouddorp, meldt dat de mennisten en gereformeerde ingezetenen 'hebben met den anderen over het stuck van religie geen haet ofte twist, maer zijn metten anderen seer paisibel ende vreedtsaem in haer ommegangh'.⁵⁵⁷

Ds. Rushius wist met de dopers daarentegen wel raad: 'men behoorde tegen de Mennoniten niet te disputeren met monde of geschrifte, maer met galgen ende stroppen.' Het was geen wonder dat, zoals hierna nog zal blijken, hij met dit soort krasse taal de Ouddorpers tegen zich innam. En wat en hoe de classis ook dacht over wederdopers, dit ging te ver en het staat dan ook in de lijst met klachten 'aengaende syn ampt'.⁵⁵⁸

Moesten, zoals we eerder zagen, wat betreft de mate waarin het vroege protestantisme inmiddels aanhang had gekregen onder de bevolking, tal van detailvragen helaas onbeantwoord blijven, hetzelfde geldt voor de latere kwantitatieve ontwikkeling van het protestantisme en het katholicisme. In 1587 is het aantal gereformeerden in de Noordelijke Nederlanden op ten hoogste 10 % geschat, inclusief het uit Vlaanderen afkomstige deel.⁵⁵⁹ Ook al zou dit percentage voor Voorne en Putten aan de lage kant zijn, dan nog moeten we spreken over een procentueel grote middengroep van 'onbeslisten', een groep ook met diverse religieuze schakeringen tussen onverschillig enerzijds en op de rand van toetreding tot de publieke kerk

⁵⁵² ACBr 28 juni 1622.

⁵⁵³ ACBr 6 apr. 1622.

⁵⁵⁴ ACBr 28 okt. 1598. Op het direct daaraan voorafgaande examen blijkt dat de broeders 'wel wat grondiger antwoorde van hem verwacht hadden in de principaele stucken der religie'. Damman zou veel later rooms-katholiek worden.

⁵⁵⁵ ACBr 30 dec. 1619.

⁵⁵⁶ ACBr 24 mei 1622.

⁵⁵⁷ Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn*, 144.

⁵⁵⁸ ACBr 26 apr. 1622.

⁵⁵⁹ De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 10-11.

anderzijds.⁵⁶⁰ Lieten ze zich regelmatig in de zondagse kerkdiensten zien dan spreken we over de ‘liefhebbers der waarheid’; in die groep lag het groeipotentieel van de gereformeerde kerk.

Over de kwantitatieve verhoudingen tussen de drie groepen: gereformeerden, dopers en katholieken valt echter nauwelijks iets met zekerheid te zeggen. Het enige dat we uit de acta kunnen halen is de toename van het aantal zelfstandige gemeenten (ofwel het aantal predikantsplaatsen) als grove maatstaf voor de calvinisering in deze streek.

Tabel 8. Aantal gemeenten in de classis Brielle

JAAR (ULTIMO)	AANTAL GEMEENTEN IN DE CLASSIS
1574	17
1575	18
1576	19
1584	20
1585	21
1591	22
1594	23
1595	24
1620	25

De eerste jaren is er een gestage groei in het aantal gemeenten; in de jaren 80 en 90 komen er nog een aantal bij waardoor aan het eind van de 16^e eeuw het aantal gemeenten op 24 blijft staan. In 1620 komt daar Piershil bij als gevolg van een classicale herindeling. Men zou dus kunnen zeggen dat aan het eind van de 16^e eeuw de ‘organisatorische’ opbouw voorlopig is voltooid.

De groei moest derhalve vanaf 1600 van het aantal leden in de gemeenten zelf komen. Ook hiervan geldt dat we bij gebrek aan gegevens niet kunnen nagaan of er inderdaad gemeentegroei is geweest. De acta laten het hoogstens bij kwalitatieve aanduidingen. Van de eerder genoemde Johannes Damman wordt, ondanks zijn niet zo sterke start, gezegd ‘goede vruchten te doen’.⁵⁶¹ De kerkenraad van Nieuw-Helvoet wil in 1607 zijn predikant, Isebrandus van Bylant, graag houden ‘dewijlle hij groote vrucht deed’.⁵⁶² Ook Zuidland wil in 1620 zijn predikant Jacobus Florianus niet afstaan aan Scherpenisse ‘die sy verclaerden by allen die van de gemeente lief ende waert te syn ende groote vrucht aldaer gedaen te hebben.’⁵⁶³ Over Johannes Vossius vernemen we daarentegen dat zijn dienst in Spijkenisse slechts ‘cleyne vruchten’ opleverde.⁵⁶⁴

Maar hoe klein zijn eigenlijk die ‘cleyne vruchten’? In dit specifieke geval kunnen we er zelfs een getal bij plaatsen want enkele jaren later, in april 1611, schrijft de opvolger van Vossius, David Thomasz. Boon, de leden van Spijkenisse op en hij komt (inclusief het predikantsechtpaar) op een totaal van 53 leden.⁵⁶⁵ Afgezet tegen een bevolkingsomvang van 811 in 1622 is dat inderdaad een kleine gemeente waarbij wel toegegeven moet worden dat het optreden van Vossius niet altijd reclame voor de gereformeerden opleverde. Boon mocht al voor zijn eerste avondmaalsviering, dat ‘in lange’ niet gehouden was een 11

⁵⁶⁰ De hier gebruikte term ‘onbeslisten’ is ontleend aan De Kok, die spreekt over de ‘eliminatie van de onbeslisten’: *ibidem* 49-66. Zie verder Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 18-19, Duke, *Reformation and Revolt*, 200: ‘Those estranged from the church were rarely ‘Calvinists (...)’.

⁵⁶¹ ACBr 4 okt. 1605.

⁵⁶² ACBr 25 apr. 1607.

⁵⁶³ ACBr 18 mrt. 1620.

⁵⁶⁴ ACBr 13 juli 1609.

⁵⁶⁵ SAVPR, AHG Spijkenisse, inv.nr. 1, pag. 1-2.

personen ‘naer ondersoekinghe des geloofs met bewillinge des kerckenraets tot het gebruijck des h. avondmaels’ toelaten. In de loop van 1611 deden nog eens 7 respectievelijk 3 personen belijdenis.⁵⁶⁶

Dan is de prediking in Zwartewaal rijker gezegend geweest. Klaagde Florentius Gerardi in 1576 nog over een aantal toehoorders van meestal niet meer dan zes of zeven, de in 1602 aangetreden Zwartewaalse predikant Jan Hendricksz. was in februari 1611 in staat een ledenlijst samen te stellen die 90 namen telt.⁵⁶⁷ Zeker ten opzichte van een bevolkingsomvang van 604 in 1622 is dit aanzienlijk meer dan in Spijkenisse. Het getal krijgt zelfs nog wat meer reliëf als we beseffen dat in Zwartewaal de wederdopers nog prominent aanwezig waren. Naar de maatstaven van die tijd is Zwartewaal een grote gemeente geweest.⁵⁶⁸ In 1625, als Fleurkens de overleden Tijckmaecker opvolgt telt de gemeente Geervliet 55 belijdende lidmaten.⁵⁶⁹ Opmerkelijk is het gegeven dat Geervliet pas in de 18^e eeuw even gereformeerd was als het rooms was rond 1550: er waren toen namelijk even veel communicanten (150 op een bevolking van circa 450 zielen) als avondmaalgangers in de 18e eeuw.⁵⁷⁰

In veel gevallen moet de opbouw van een gereformeerde gemeente in de beginperiode een moeizame aangelegenheid zijn geweest. Eén van de redenen die Van Steenwijk in 1583 aanvoert om uit Rockanje weg te gaan is dat ‘dye kercke meer affneempt dan sy toeneempt.’⁵⁷¹ Een slechts langzame groei valt ook in Oude-Tonge, waar de bevolking voor een groot deel katholiek is gebleven, te bespeuren. In 1585, het jaar waarin Gisbertus Samuels vertrok, noemt de classis de kerk aldaar een ‘vervallen huys Godts’.⁵⁷² Jaren later, vlak na zijn aantreden in Oude-Tonge, maakte David Timmerman in 1602 een lijst op van de lidmaten die *ante ministerium nostrum* tot de gemeente waren toegetreden.⁵⁷³ Dat waren er 37. Op een bevolkingsaantal dat niet zo ver van de 1000 zal hebben gelegen (in 1622 was het bevolkingsaantal 1143) is dat na drie decennia gereformeerde prediking niet veel. Timmerman werd in 1604 opgevolgd door Sibrandus Sixti die daar met wat strubbelingen tot 1608 zou blijven. Als er onder de kop *Anno 1608* wederom een lijst met lidmaten wordt aangelegd door Anthonis Nautius, die in dat jaar intrede deed en tot 1644 aan Oude-Tonge verbonden zou blijven, dan blijkt het aantal lidmaten zelfs tot 30 te zijn geslonken.⁵⁷⁴ Met dit soort aantallen in de plattelandsgemeenten is de Brielse stadsgemeente een wel zeer grote gemeente: 700 lidmaten, dat wil zeggen: een kleine 20% van de bevolking die 3632 zielen omvatte in 1622.⁵⁷⁵

Tegelijkertijd waren de persoon en het optreden van een predikant zeer belangrijke factoren die de aantrekkingskracht van een gemeente bepaalden. Dat ondervond de gemeente van Zwartewaal die, naar het getuigenis van een tweetal leden in 1592, eerder door Nicolaes Tijckmaecker

‘vreetsamelicken wel bedient was, ende datte dieselve doen ter tijt zeere toenam, alsoe datte selve wel in de tseeventich persoonen, soe vrouwen als manspersoonen sterck was ende nu ter tijt mer ontrent dertich persoonen ‘twelck zeer te beclagen is, diewelcke gedeclineert is in den tijt Johanni.’⁵⁷⁶

⁵⁶⁶ SAVPR, AHG Spijkenisse, inv.nr. 1, pag. 3-5.

⁵⁶⁷ SAVPR, AHG Zwartewaal, inv.nr. 1. Een in 1658 opgestelde lijst telt 199 leden (99 mannen en 100 vrouwen). De klacht van Florentius Gerardi: ACBr 18 juni 1576.

⁵⁶⁸ En gemeente van 80 à 100 lidmaten wordt omschreven als een grote gemeente, zie Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 132-133.

⁵⁶⁹ SAVPR, AHG Geervliet, inv.nr. 1, fol. 1-1v.

⁵⁷⁰ Van Hoorn, *Geervliet, ‘stedeke in Putten’*, 88.

⁵⁷¹ ACBr 6 juni 1583.

⁵⁷² ACBr 1-3 apr. 1585.

⁵⁷³ SAGO, AHG Oude-Tonge, inv.nr. 78.

⁵⁷⁴ De lijst van Nautius gaat de volgende tien bladzijden verder, voorafgegaan door de aantekening: ‘Deze personen zijn bij mijnen tijt aengecomen.’ De gemeente van Middelharnis, dat in 1622 qua bevolkingsaantal even groot was als Oude-Tonge, had in 1643 169 lidmaten; 20 jaar eerder is dat aantal beslist lager geweest, AHG Middelharnis, inv.nr. 53D.

⁵⁷⁵ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 133; het getal is afkomstig van Willem Crijnsz., zie: bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 642.

⁵⁷⁶ HUA, OSA, inv.nr. 669, pag. 69.

Als in 1608 Nicolaes Dammius naar Goedereede komt schrijft de kerkenraad aan de classis dat diens komst 'ons ende een igelyck zoo aengenaem, lieflyck ende ghevallich is, dat wy verhopende ende niet twyffelen deurdien 't gehoor alhier extraordinaris groot is, dat de ghemeente Godts deur zynen dienst van dage te dage sal wassen ende toenemen.'⁵⁷⁷ Daarentegen gaat door de dienst van Rushius, zo maakt de Ouddorpse kerkenraad de classis duidelijk, de gemeente ten enenmale ten onder 'vermits het gehoor alle dage afbreeckt, also dat in plaetse van thien personen qualick drie ter kercke comen ende dattet alle dage noch erger wordt.'⁵⁷⁸ De kerkenraad van Spijkenisse laat in 1610 weten niet zonder predikant te kunnen 'opdat den mennonisten ende anderen tegensprekers met Godts Woort ende vromen wandel des dienaers, soe veel doenlick waer, allenskens den mont mochte gestopt worden (...).'⁵⁷⁹ De vrees van de kerkenraad van Heenvliet voor overloop van leden en kerkgangers naar de wederdopers als gevolg van het vertrek van Agricola eind 1619 werd zojuist al gememoreerd. Daar moet wel bij worden gezegd dat Agricola zelf als motief voor zijn vertrek aanvoert dat 'jegenwoordich in Heenvliet cleynen aenwasch is van de gemeente' en dat hij in Noordwijk meer vrucht op zijn werk hoopte te zien.⁵⁸⁰

In het algemeen zullen we dus de omvang van de gemeenten ons niet al te groot moeten voorstellen.⁵⁸¹ Daarbij moet wel bedacht worden dat rond de kern van lidmaten, die belijdenis hadden gedaan, een veel bredere groep toehoorders ('liefhebbers der waarheid') zich wekelijks onder het gehoor zette. Van Deursen wees er terecht op dat die liefhebbers wel degelijk een binding met de kerk hadden. In Oude Tonge hielden tijdens de verwikkelingen rond het vertrek van Sybrandus Sixti de gemeente plus 'de toehoorders ende liefhebbers de goddelycken Wordts' een gezamenlijke vergadering; ook de liefhebbers praatten dus mee over de positie van hun predikant.⁵⁸²

Maar hoeveel dat er waren onttrekt zich ten enenmale aan onze waarneming. Onder een betuiging van steun aan Sybrandus Sixti staan de handtekeningen en handmerken van 27 liefhebbers, allemaal mannen wel te verstaan.⁵⁸³ Als we daar tegenover het zojuist genoemde aantal van 30 leden (mannen en vrouwen) plaatsen dan is de conclusie dat het aantal liefhebbers dat van de leden duidelijk moet hebben overtroffen. In Zwartewaal stuurde ds. Johannes van Steenberghe de niet-lidmaten na de preek en het gebed de kerk uit omdat hij iets wilde meedelen dat alleen voor de oren van de lidmaten bestemd was. Slechts twee personen verlieten daarop de kerk.⁵⁸⁴ Als we weten dat het aantal lidmaten toen rond de 30 lag, die ook niet altijd allemaal aanwezig geweest zullen zijn, dan hebben we het over een aantal kerkgangers dat op zijn best toen rond de 25 zal hebben gelegen. Nu is het waar dat Van Steenberghe toen overhoop lag met tenminste een deel van zijn gemeente, hetgeen ook de opkomst van de liefhebbers niet zal hebben bevorderd, maar het is zonneklaar dat we in tientallen en zeker niet in honderdtallen moeten rekenen.

Bergsma heeft voor Friesland een poging gedaan om vanuit 18^e- en vroeg 19^e-eeuwse cijfers over aantallen 'hervormden' en aantallen lidmaten grip te krijgen op het totaal aantal kerkgangers in de 17^e eeuw, die zich toch ook binnen de invloedssfeer van de publieke kerk bevonden.⁵⁸⁵ We zullen de Friese

⁵⁷⁷ Brief van 20 apr. 1608 in de ingekomen stukken, SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 94. Diezelfde gemeente meende in 1593 dat door overplaatsing van hun predikant, Adrianus Johannis, hun gemeente 'beter soude wassen ende toenemen', een duidelijke motie van wantrouwen, ACBr 3 mei 1593. Adrianus vertrok nog hetzelfde jaar naar Coevorden.

⁵⁷⁸ ACBr 27 juni 1622.

⁵⁷⁹ SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 119.

⁵⁸⁰ ACBr 30 dec. 1619.

⁵⁸¹ Conform de bevindingen van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 128-135.

⁵⁸² HUA, OSA, inv.nr. 687, pag. 269 (6 aug. 1607). Meer voorbeelden van het 'meepraten' van liefhebbers bij Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 129-130. De positie van Sixti kwam op de particuliere synode van Delft in augustus 1607 aan de orde, Reitsma en van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden III*, 263-264.

⁵⁸³ HUA, OSA, inv.nr. 687, pag. 261.

⁵⁸⁴ Het gebeurde in de kerkdienst op 28 mrt. 1592, HUA, OSA, inv.nr. 669, pag. 65.

⁵⁸⁵ Zijn statistische exercities beslaan meer dan 50 bladzijden, zie Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 96-150.

getallen hier laten voor wat ze zijn; maar de teneur van zijn betoog is dat *als* we 18^e-eeuwse cijfers terugprojecteren naar de eerste helft van de 17^e eeuw, de gereformeerden in 50 % van de gemeenten niet meer dan een kwart van de bevolking vertegenwoordigden. Geudeke hanteert de vuistregel dat het aantal lidmaten ongeveer 60 % van het totale aantal gereformeerden omvat.⁵⁸⁶ Als we die verhouding op de hiervoor gegeven cijfers toepassen, dan is wel duidelijk dat we van de omvang van de gemeenten nog steeds geen al te grote voorstellingen moeten maken. Ook voor het gebied van de classis Brielle moeten we wel de conclusie trekken dat er tot in het begin van de 17^e eeuw, om met Rogier te spreken, geen grote ambitie was om calvinist te worden. Tenslotte: ook in de classis Brielle gaat de stelling op dat het calvinisme meer een stadsverschijnsel dan een plattelandsreligie is geweest: in Brielle kan bijna een derde van de bevolking tot de gereformeerde kerk worden gerekend.⁵⁸⁷

En tenslotte laten de enkele hierboven gepresenteerde gegevens ook zien dat generaliseren volstrekt onmogelijk is. De religieuze verhoudingen zijn van plaats tot plaats verschillend en ontwikkelen zich in elke plaats langs verschillende lijnen.

BESLUIT

In de loop van de 16^e eeuw vertoonden de traditionele en welhaast alom tegenwoordige katholieke kerk en de katholieke geloofsbeleving van de bevolking steeds meer tekenen van verval. Al in een vroeg stadium na het optreden van Luther kregen ketterse opvattingen over het heilig sacrament en de heiligenverering aanhang in deze streken. Na 1530 deden ook de wederdopers van zich spreken. Met name deze groep werd in sommige perioden hevig vervolgd. In de jaren zestig van de 16^e eeuw brak ook het calvinisme door. Het visitatierapport van 1571 toont op Voorne en Putten een kerk met een geestelijkheid die voor een deel door protestantiserende opvattingen was geraakt, voor een ander deel er een geërodeerd katholiek norm- en plichtsbesef op nahield.

Bij de invoering van de gereformeerde eredienst in 1572/1573 hadden dus al sinds een halve eeuw protestantse opvattingen in de ruime zin des woords steun gevonden onder de bevolking van Voorne en Putten. Dat wil niet zeggen dat de gereformeerde kerk kon rekenen op massale steun van de bevolking. Er waren zeer velen binnen de katholieke kerk die er wel ‘protestantiserende’ opvattingen op nahielden maar daarom in 1573 toen de katholieke eredienst in Holland werd verboden nog geen overtuigde gereformeerden werden. Integendeel: als het gaat om de belijdende leden dan spreken we voorlopig nog maar over een kleine minderheid van de bevolking. Een groeiende groep van ‘onbeslisten’ maakte een flink deel van de bevolking uit; een deel daarvan bezocht wel de kerk en stond bekend als ‘liefhebbers der waarheid’.⁵⁸⁸ Kan in 1622 ongeveer een derde van de Brielse bevolking tot de gereformeerde kerk worden gerekend (inclusief de liefhebbers), op het platteland zou dat dan (het verschilde van dorp tot dorp) hooguit een kwart zijn geweest. De ‘allergrootste seckte’ in het land, zo schreef Donteclock, die als oud-predikant van Brielle ook de samenleving in het gebied van de classis van binnenuit kende, zijn degenen ‘die gheen werck en maken van eenighe uijterlijke religie nochte professie daarvan en doen’.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Geudeke, *Classis Edam*, 152-153; de vuistregel is afkomstig van Spiertz; Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 202 en 228-241 gebruiken de vuistregel eveneens.

⁵⁸⁷ Evenzo in de classis Delft: op het platteland is niet meer dan 10% van de bevolking gereformeerd; in Delft bijna 25%, zie Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 239. Een vergelijkbaar beeld in de classis Edam: Geudeke, *Classis Edam*, 93n (Purmerend, waar rond 1600 8% (incl. kinderen) van de bevolking tot de gereformeerde kerk behoort) en 152-154. In Haarlem omvatte de gereformeerde gemeente in 1617 niet meer dan ongeveer 20% van de bevolking: Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 89.

⁵⁸⁸ Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 18.

⁵⁸⁹ Geciteerd door Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 243.